

KÖZÉPSŐ NEOLITIKUS ARCOS EDÉNYEK GARADNÁRÓL (HERNÁD-VÖLGY)

Csengeri Piroska*

**Herman Ottó Múzeum, Miskolc*

Absztrakt: Jelen tanulmányban Garadna–Elkerülő út, 2. lelőhely arcábrázolásos leleteit mutatjuk be a középső neolitikum időszakából. A tiszadobi csoporthoz és a bükki kultúrához köthető hosszabb életű településen két teljes arcos edény és további 20 különböző edényből származó töredék került elő. E szimbolikus jellel ellátott darabok jelentősen bővítik a korszakból ismert leletek körét, és az edényformák, valamint az arc kidolgozása terén néhány új elemmel bővítik a tárgytypussal kapcsolatos eddigi ismereteinket.

Kulcsszavak: Hernád-völgy, középső neolitikum, arcos edény, szimbolikus jel

Garadna község a Hernád völgyében, Miskolctól kb. 50 km-re északkeletre található. A település K–DK-i határában útépítés során került felszínre a Garadna–Elkerülő út, 2. lelőhely (Füzes), melynek területén 2003. március 24. és május 12. között végeztünk leletmentést. A feltárás alkalmával, mely 2000 m² felületre terjedt ki, a középső neolitikumból, a késő bronzkorból (RBD–HA1 periódus), a korai császárkorból és az Árpád-korból származó településrészleteket találtunk. Ugyanezen év novemberében az elkészült út vízvezető árkainak falában további objektumokat mentettünk meg — köztük a jelen cikkben bemutatott S191 sírt.¹ Az előkerült 185 régészeti jelenség közül 117 köthető a középső neolitikum azon szakaszához, melyben a tiszadobi kerámiastílus bükki stílussá alakult, majd a kifejlett bükki kerámiaműves-

ség különböző fázisai virágzottak — tágabb értelemben az *alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája* (AVK) 3–4. fázisa. A településrészlet keltezéséhez két radiokarbon adat áll rendelkezésre, melyek a legkorábbi leletekhez kapcsolódó embertani anyagból származnak, és a bükki periódus kezdetére utalnak (CSENGERI 2010, 230).

Garadna–Elkerülő út, 2. lelőhely a Hernád mai medrétől 3 km-re nyugatra, 145 mBtf magasságban, egy egykori meander, vagy kisebb vízfolyás által keletről és délről határolt, ÉK–DNy-i irányú dombon helyezkedik el. A középső neolitikus településből nagyméretű agyagkitermelőket, szabályos alakú tároló-, illetve hulladékgyödröket, több *in situ* tűzhely maradványt — köztük egy 60 cm-es felmenő fallal rendelkezőt —, valamint 12 temetkezést tártunk fel.

A településrészlet több objektumából kerültek elő az AVK északi településtömbjére jellemző sarló alakú szimbolikus jellel ellátott

¹ HOM RégAd, 3340–03, 3647–04, 3648–04, 4206–07.

arcos edények és azok töredékei. A leletanyag jelenleg feldolgozás alatt áll (CSENGERI 2010), így az egyes középső neolitikus objektumok különböző kerámiadíszítési fázisokhoz kötése még bizonytalan. Emiatt az előkerült arcos edényeket egységként kezeljük, azokat az AVK 3–4. időszak emlékeiként együtt elemezzük.

A garadnai arcábrázolásos edények közül egy bekarcolt és festett díszű nagyméretű tárolóedény két, okkeres őrlőkő társaságában, omladékkal fedve, összetörve került elő (*S22 jelenség; 1. sz. arcos edény; 1–2. kép; 3. kép 1–2*), míg egy díszített bomba formájú finomkerámia az S191 temetkezés mellékleteként látott napvilágot (*2. sz. arcos edény; 3. kép 3, 4–5. kép*). Előkerülési körülményeik és teljességük miatt ezek az edények kuriózumnak számítanak a jelenlegi kutatásban. A lelőhely objektumaiban további 20 arcos edény töredékeit találtuk meg (*3–22. sz. arcos töredékek; 8–12. kép*), melyek nagy száma indokolja a teljes leletanyagot megelőző közlésüket.

Jelen munkában nem foglalkozunk részletesen az északi területek szimbolikus jel nélküli arcábrázolásaival (összegyűjtésük még nem történt meg), a szimbolikus jellel ellátott idoloikkal (ld. RACZKY–ANDERS 2003, 158–166), illetve a *közép-európai vonaldíszes kerámia* (LBK) arcos edényeivel (ld. PAVLŰ 1998).

A GARADNAI ARCÁBRÁZOLÁSOS LELETEK LEÍRÁSA

1. sz. edény (hombár)

Hengeres nyakú, hordó testű, bekarcolt és festett díszítésű, nagyméretű tárolóedény (*1–2. kép; 3. kép 1–2*). Pelyvával és kerámiazúzával soványított anyagú, sötét színű maggal rendelkező, kívül-belül világosbarna–vörösbarna–barna színű, simított felületű, bevonattal ellátott, helyenként sötét foltos. Pereme egyenesen levágott, alja lapos, vállán egy-egy szimmetrikusan elhelyezett, bekarcolt díszű, feltartott kéz formájú fogantyú ül. Az edény díszítése ritkán elhelyezett bekarcolt vonalakkal és az ezekből felépülő

vonalkötegekből áll. Perem alatti díszítése két párhuzamos, vízszintes vonal, nyakának díszítése az elülső részén arcábrázolás, hátul és az oldalsó részekben három vonalból kialakított meander-minta.

Az arc felépítése (1. kép, 3. kép 1): Központi részén két bekarcolt, vízszintes vonal a két szemet, csepp alakú plasztikus dudor az orrot, T-alakú bekarcolás pedig a szájat jelöli. A homlokrészen az arc jobb oldaláról induló, az orrnál kettévágó, három vonalból felépülő, sarló alakú jel figyelhető meg, melyhez az arc jobb oldalán 6 vonalból álló szögletes szimbolikus jel kapcsolódik. Az arc bal szélén megtalálható a szögletes jel szimmetrikus elhelyezésű „párja”. Az edény perem alatti része az arc fölötti területen függőlegesen bevagdalt. Az arcot két oldalról keretező kettős téglalap-sor 3 ferdén elhelyezett, párhuzamos vonalból, és az ezeket felosztó, keresztirányú, rövidebb vonalakkal áll. Az arc jobb oldalán a kettős téglalap-sort 3 ugyancsak ferde, párhuzamos vonal kíséri kívülről. A T-alakú száj alatt cikcakk-vonal található, mely összefüggő mintát alkot az alatta elhelyezkedő ferde párhuzamosokkal. Az arc jobb felső sarkában átfúrás.

Az edény nyakának és vállának találkozásánál ferde és függőleges, rövid rovátkákból álló sor fut körbe. Az edénytestet elöl és hátul 4–4 párhuzamos vonalból álló meander-minta díszíti, melyet oldalt T-alakú osztópanelek szakítanak meg. A T-alakok szárának közepén 1–1 korong alakú bütyök helyezkedik el, melyeket felülről és alulról kettős párhuzamos, vízszintes vonalszakaszok zárnak le. A száruk alsó és felső részén hasonló négyes bekarcolásokat találunk. Az osztópanelek felett található feltartott kezek széle apró bevagdolásokkal díszített, oldalukat rácsminta, tetejüket meander részlete borítja. Az edény hátsó vállrészén (az edény által szimbolizált emberalak hátának felső részén) íves kettős szalag motívum helyezkedik el, melyben a szalagok 4–4 párhuzamos vonalból épülnek fel (*2. kép*). A két szalag nem teljesen azonos kiképzésű. Az edényfenékhez közel két vízszintes, párhuzamos vonal fut körbe.

A bekarcolt díszítések közötti üres területet az edény oldalsó és hátsó részein vörös festés borítja (*3. kép 2*). Az edénytesten több helyen kisméretű, kerek átfúrásokat helyeztek el párosával. Az edény ragasztott, kiegészített. M: 78 cm; PÁ: 33–

34 cm; FÁ: 23 cm; legnagyobb SZ: 59 cm; a feltartott kéz mérete: 6,7 x 3,6 cm.

2. sz. edény (bomba formájú finomkerámia)

Bekarolt és inkrusztált díszítésű, bomba formájú finomkerámia (3. kép 3, 4–5. kép). Valószínűleg iszapolt anyagú, kívül szürkésbarnabarnásszürke foltos, simított, helyenként fényezésnyomos felületű, belül sötétbarna, simított, fényezett felületű. Pereme lekerekített, szabálytalan kiképzésű, alja enyhén homorú. Az edény díszítése ritkásan elhelyezett bekarolt vonalokból és az ezekből felépülő vonalkötegekből áll. Perem alatti díszítése egy sor vízszintes, szabálytalan cikkcakk-vonal.

Az arc felépítése (4. kép): Központi részén két rövid, vízszintes beszurkálás jelöli a két szemet, az orrot nem ábrázolták, a száj rövid, egymással összefüggő beszurkálásokból álló T-alak. A homlokrészen 7 függőleges vonalcsoport található, melyek 3–3 rövid, függőleges, egymással nem összefüggő beszurkálásból állnak. A középső, aszimmetrikus felépítésű, sarló alakú jel hiányzik, viszont megtalálhatók az arc két oldalán párban, szimmetrikusan elhelyezett, 4 vonalból álló szögletes szimbolikus jelek. A T-alakú száj alatt cikkcakk-vonal zárja le az arcot, mely összefügg az alatta elhelyezett meandermintával. Az arcot oldalról nem keretezték.

Az edénytest alsó részét elöl a száj alatt induló említett meanderminta alkotja. Az edény két oldalán 2–2 kétágú gyertyatartó formájú minta található, melyek egyesével bekarolt 3–3 vonalból állnak. A „gyertyatartók” között a perem alatti díszítéstől az edényfenékig terjedő, 3-as vonalból felépülő meanderminta, melyet valószínűleg háromágú eszközzel karcoltak be. A „gyertyatartók” közül kettő az edényfenéknél 3-as cikkcakk-vonallal összekötött.

Az edény hátsó részén (az edény által szimbolizált emberalak hátának felső részén) íves kettős szalag motívum helyezkedik el, melyben a szalagok szabálytalan, többes vonalból kialakított cikkcakk-vonalrészletekkel és ferde vonalrészletekkel kitöltött, függőleges, beszurkált vonalcsoportokkal több részre osztott, ívelt „téglalapok” (5. kép). A két szalag nem teljesen azonos méretű és díszítésű. A szalagok alatti terület ívelt vonallal lezárt, alatta az edényfenékig tartó ferde rácsminta figyelhető

meg. Edényfenékhez közeli díszítés nincsen. A bekarolásokban fehér inkrusztáció található (3. kép 3). Az edény ragasztott, kiegészített. M: 9 cm; PÁ: 9,9 cm; FÁ: 3,8 cm; V: 0,2 cm-től indul.

3. sz. töredék (tál)

Bekarolt díszítésű, félgömb alakú finomkerámia tál töredéke (8. kép 1). Valószínűleg iszapolt anyagú, anyagában finomszemcsés homokkal és apró kőzettörmelékekkel. Fekete színű maggal rendelkezik, külső és belső felülete egyaránt barna színű, simított, fényezett felületű. Pereme egyenesen levágott, az arc feletti részen felcsúcsosodó. A töredék díszítése ritkásan elhelyezett bekarolt vonalokból és az ezekből felépülő vonalkötegekből áll. Perem alatti díszítése 4 (?) vízszintes, párhuzamos, egyenes vonal.

Az arc felépítése: Központi részén 2–2 egymás alá bekarolt rövid, vízszintes vonal jelöli a két szemet. Az orrot nem ábrázolták. A szájhoz kapcsolódó díszítés vagy a száj jelölése lehet az arc alsó részének közepén elhelyezett két rövid, függőleges vonalszakasz, melyek 2–2 rövid, egymással összefüggő beszurkálásból állnak. A homlokrészen az arc jobb oldaláról induló, 4 íves vonalból felépülő sarló alakú jel található, melyhez a jobb oldalon 4 vonalból kialakított szögletes szimbolikus jel kapcsolódik. Az arc bal szélén megtalálható a szögletes jel szimmetrikus elhelyezésű „párja”. Az edényperem arc feletti részén D-alakú bevagdálások ülnek. Az arcot oldalról és alulról nem keretezték. Méret: 7,1 x 5,7 cm; V: 0,3–0,7 cm; PÁ: 17 cm.

4. sz. töredék (tál)

Bekarolt díszítésű, félgömb alakú (?) finomkerámia tál töredéke (8. kép 2). Valószínűleg iszapolt anyagú, anyagában finomszemcsés homokkal. Magja sötétszürke színű, külső felülete sötétszürke-sötét barnásszürke bevonatos, simított, melyről a fényezés lekopott. Belső felülete világosszürke-barnásszürke bevonatos, simított, fényezett. Pereme egyenesen levágott, szélei lekerekítettek. A töredék díszítése sűrűn bekarolt vonalokból felépülő vonalkötegekből áll. Perem alatti díszítése az arcra nincsen.

Az arc felépítése: A szemeket nem ábrázolták. Az orrot és a száját, vagy csupán a száját jelölheti az arc alsó részének közepén egymás mellé helye-

zett 3 rövid, függőleges beszúrkálás, és az ezek alá szabálytalanul bekarcolt 9 fogú fésű alakú jel. A homlok részen az arc jobb oldaláról induló, 4 íves vonalból felépülő, az orr helyénél elágazó sarló alakú jel található, melyhez a jobb oldalon szintén 4 vonalból álló szögletes szimbolikus jel kapcsolódik. Az arc bal szélén 4 vonalból kialakított szögletes jel töredéke. Az arc feletti részen, a perem alatt két helyen íves rács minta. Az arcot két oldalról és alulról egy-egy ferde, háromszoros vonalköteg keretezi.

Az edény fő díszítéséből 9 vonalból álló, íves, összefutó vonalköteg-részletek maradtak meg. Méret: 5,6 x 4,6 cm; V: 0,7–0,4 cm; PÁ: legalább 14 cm.

5. sz. töredék (tál)

Bekarcolt díszítésű, fordított csonka kúp alakú (?) finomkerámia tál töredéke (8. kép 3). Valószínűleg iszapolt, málló anyagú, anyagában finomszemcsés homokkal és apró közettörmelékekkel (?). Magja világosszürke színű, külső és belső felülete egyaránt barna, simított, fényezett felületű, erőteljesen kopott. Pereme ferdén levágott, belső oldalán lekerekített, hosszúkás, keskeny bevagdálásokkal tagolt. A perem az arc feletti részen felcsúcsosodó. A töredék díszítése ritkásan egymás mellé karcolt vonalokból és az ezekből felépülő vonalkötegekből áll. Perem alatti díszítése egyértelműen nem határozható meg: az arcábrázolástól jobbra 3 vízszintesen futó hullámvonal-sor részlete, az arctól balra pedig 3-as vonalkötegekből felépülő lépcsőmotívum (?) részlete látható.

Az arc felépítése: A szemeket és az orrot nem ábrázolták, a száj rövid, egymással összefüggő beszúrkálásokból álló T-alak. A homlok részen az arc bal (!) oldaláról induló, 3 vonalból felépülő, szögletes, kissé aszimmetrikus kialakítású sarló alakú jel található, melyhez a bal oldalon szintén 3 vonalból álló szögletes jel kapcsolódik. E szögletes jel szimmetrikusan elhelyezett párja is megfigyelhető az arc jobb oldalán. Az arcot oldalról és alulról nem keretezték.

Az edény fő díszítéséből 5 íves vonalból álló, kettős, tompa ívű vonalköteg-részlet maradt meg. A köztes díszítés összefüggően elhelyezett rövid beszúrkálásokból álló két ferde, párhuzamos vonal. Méret: 7 x 4,2 cm; V: 0,3–0,5 cm; PÁ: 14 cm.

6. sz. töredék (csésze)

Bekarcolt díszítésű, bomba formájú edény vagy háromnegyed gömbös testű finomkerámia csésze töredéke (8. kép 4). Valószínűleg iszapolt anyagú, anyagában finomszemcsés homokkal és apró közettörmelékekkel. Magja szürke színű, külső és belső felülete egyaránt bevonatos. Kívül sötétszürke, simított felületű, kopott bevonatos, belül szürkésbarna színű, simított, fényezett felületű, kopott bevonatos. Pereme egyenesen levágott. A töredék díszítése ritkásan egymás mellé karcolt vonalokból és az ezekből felépülő vonalkötegekből áll. Perem alatti díszítése az arc részen nincsen.

Az arc felépítése: A szemeket két vízszintes vonal jelöli, az orrot nem ábrázolták, a száj bekarcolt T-alak. A homlok részen az arc jobb oldaláról induló, legalább 4 íves vonalból felépülő, szabálytalan kialakítású, az orr helyénél elágazó sarló alakú jel található. A sarló jobb oldali végénél az edénydarab törött, így a hozzá kapcsolódó szögletes jelrész nem maradt meg. A 4 vonalból felépülő bal oldali szögletes jel viszont megfigyelhető az arc bal szélén. Az arc feletti részen a perem széles bevagdálásokkal tagolt. Az arc bal oldali keretező téglalap-sora két ferde, párhuzamos vonalból áll, melyeket keresztirányú, rövid bekarcolások kötnek össze. A T-alakú száj alatt többszörös cikk-cakk-vonal, melyek összefüggő mintát alkotnak az alattuk elhelyezkedő ferde párhuzamosokkal.

Az edény fő díszítéséből legalább 4 és 5 íves vonalból álló, egymás alatt elhelyezett, tompa ívű vonalköteg-részletek maradtak meg. A köztes díszítés összefüggő, rövid beszúrkálásokból álló két ferde, párhuzamos vonal. Méret: 4,6 x 7,4 cm; V: 0,4–0,5 cm; PÁ: 22 cm(?).

7. sz. töredék (tál)

Bekarcolt díszítésű, félgömb alakú finomkerámia tál töredéke (9. kép 1). Valószínűleg iszapolt, anyagában finomszemcsés homokkal. Magja sötétszürke színű, külső felülete sötétszürke, simított, belső felülete szürke színű, simított. Pereme lekerekített. A töredék díszítése sűrűn bekarcolt vonalokból áll. Perem alatti díszítése összetett: felül rövid, függőleges beszúrkálásokból álló két egymás alatti, körbefutó sor, alatta pedig 8 vonalból felépülő futóspirál-minta részlete látható. A perem alatti díszítés legalsó tagja összefüggően egy-

más mellé helyezett rövid, vízszintes beszürkálásokból álló két sorból, és a közte beszürkált hasonló vonalszakasz(ok)ból áll.

Az arc felépítése: A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolásból csupán annak jobb oldali széle maradt meg. A jobb oldali keretező téglalapsor 3 ferde, párhuzamos vonalból és egy keresztirányú bekarcolásból áll. A téglalapsort kívülről egy ferde vonal kíséri. Megmaradt továbbá a jobb oldali szögletes szimbolikus jel legalább 4 vonalból álló vége.

Az edény fő díszítéséből mindössze két igen rövid, ferde vonalszakasz figyelhető meg a töredék alján. Méret: 6,6 x 5,4 cm; V: 0,3–0,5 cm; PÁ: legalább 20 cm.

8. sz. töredék (tál)

Bekarcolt díszítésű, fordított csonka kúp alakú finomkerámia tál töredéke (9. kép 2). Pelyvás, homokos és kerámiazúzalékos anyagú. Magja szürke színű, külső felülete világos narancsvörös-világosbarna színű, belső felülete világosbarna. Kívül-belül simított, kopott felületű. Pereme lekerekített, perem alatti díszítése nincsen. A töredék díszítése ritkásan bekarcolt vonalakból áll.

Az arc felépítése: A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolásból csupán annak jobb oldali széle maradt meg. A jobb oldali keretező téglalap-sor kettős, különálló, ferde téglalapokból épül fel. Megmaradt továbbá a jobb oldali szögletes szimbolikus jel 3 vonalból felépülő töredéke.

Az arcábrázolástól jobbra ferdén bekarcolt 3 párhuzamos (a téglalap-sorral ellentétes dőlésű) vonal található. Méret: 7,4 x 5,8 cm; V: 0,5–0,45 cm; PÁ: 19–24 cm.

9. sz. töredék (széles szájú edény)

Bekarcolt díszítésű, széles szájú, nagyméretű edény töredéke (10. kép 1). Pelyvás és közettörmelékeny anyagú. Magja sötétszürke színű, kívül-belül barna, simított, fényezett, kopott bevonatos felületű. Belső felülete sérült. Pereme egyenesen levágott. Az edény díszítése ritkásan bekarcolt vonalakból áll. Perem alatti díszítése 3 körbefutó, szabálytalanul bekarcolt hullám- vagy cikkcakkvonalsor.

Az arc felépítése: A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolás középső része és bal oldala maradt meg. A töredék szélén a homlok jobb oldaláról

induló, 4 íves vonalból felépülő sarló alakú jel bal oldali vége figyelhető meg. Az edénydarab a sarló alakú jelnél törött, így annak jobb oldali része és a jobb oldali szögletes, szimbolikus jel nem maradt meg. Az arc bal szélén viszont megfigyelhető a 4 vonalból felépülő bal oldali szögletes jel. A „sarlótöredék” alatt feltehetően a szájhoz tartozó vízszintes és függőleges vonalrészlet látható. Az arc bal oldalát ferdén elhelyezett 3-as pontcsoportok és 3 párhuzamos, ferde vonal keretezi.

Az edény fő díszítéséből egy íves mintarész és egy meanderes mintarész maradt meg, melyeket 3 függőleges, párhuzamos vonal választ el. Ez alapján a fő díszítés zónákra osztott lehetett. Az edényrész 6 darabból ragasztott, egy töredék különálló. Méret: 22 x 16,5 cm és 8,9 x 5 cm; V: 0,6–1,3–1 cm; PÁ: legalább 50 cm.

10. sz. töredék (hombár)

Hengeres nyakú, hordó testű, bekarcolt díszítésű, az 1. sz. arcós edényhez hasonló formájú, de annál kisebb méretű tárolóedény darabjai (10. kép 2). Pelyvás soványítású, málló anyagú, szürke színű maggal rendelkező, kívül-belül világosbarnanarancsvörös színű, simított felületű. Pereme egyenesen levágott, díszítése párhuzamosan futó, bekarcolt, kettős vonalakból áll. Az edény elülső, arci része hiányzik, a hátsó részén (az edény által szimbolizált emberalak hátának felső részén) található kettős szalag motívum azonban arra utal, hogy a töredékek arcábrázolások edényből származnak. Perem alatti díszítés nincsen. A nyak díszítése kettős vonallal keretezett panelekből áll, melyeket kettős vonalakból felépített meanderek töltenek ki. A két megmaradt panel találkozásánál függőleges negatív sáv látható, mely fölött az edényperem kicsúcsosodik. A panelek alatt, az edény nyakának és vállának találkozásánál, valamint vállának felső részén kettős vonallal keretezett üres panelek figyelhetők meg. E panelek alatt pedig 4–5 önálló téglalap között 1–1 kettős téglalaplából álló sor fut körbe. A téglalap-sor alatt helyezkedik el a kettős szalag motívum, melynek szalagjai lekerekített végű kettős, egyenes, párhuzamos vonalakból állnak. A szalagoktól balra 2–2 álló téglalap (9. kép 3; a 10. kép 2. rajzán a nézetből adódóan nem látható).

Az edénytest fő díszítése kettős vonalakból álló meandereminta. Egyes különálló darabokon kettős

tompa ívű vonalkötegek figyelhető meg. Az edényrész 13 darabból ragasztott, 31 további darab valószínűen az edényhez tartozott. Ragasztott töredék: M: 16,5 cm; PÁ: kb. 19 cm; V: 0,8–0,5–1 cm.

11. sz. töredék („mezőzombori típus”)

Bekarcolt díszítésű peremtöredék, feltehetően „mezőzombori típusú” arcós edényből (11. kép 1). Pelyvás soványítású, fekete színű maggal rendelkező, külső oldalán narancsvörös, belül világosbarna színű, kívül-belül simított, fényezett felületű. Pereme egyenesen levágott, szélei lekerekítettek.

Az arc felépítése: A fordított háromszög alakú arc az edény oldalából kiemelkedik, kerete bordaszerű, bal széle maradt meg. A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolásból mindössze a bal oldali szögletes jel részlete figyelhető meg, melyet 3 ritkán bekarcolt vonalból alakítottak ki. A jel felett az arc bal felső sarka átfűrt. A bal oldali keretező kettős téglalap-sorból egy ferde vonal és az azt merőlegesen keresztező 3 vonal maradt meg. Méret: 4 x 5,4 cm; V: 0,5–0,8 cm; PÁ: nem állapítható meg.

12. sz. töredék („mezőzombori típus”)

Bekarcolt díszítésű peremtöredék, feltehetően „mezőzombori típusú” arcós edényből (11. kép 2). Pelyvás (?) és kőzettörmelékes anyagú, szürke színű maggal rendelkező, külső oldalán barna, belül világosbarna színű, kívül-belül simított, fényezett felületű. Pereme egyenesen levágott, szélei lekerekítettek.

Az arc felépítése: A fordított háromszög alakú arc bordaszerű pereme az edény oldalából kiemelkedik, maga az arc azonban kissé ferdén beesik, bal széle maradt meg. A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolásból mindössze a bal oldali szögletes jel részlete figyelhető meg, melyet 3 ritkán bekarcolt vonalból alakítottak ki. A jel felett/mellett az arc bal felső sarka átfűrt. Az arc bal oldalát vonalszakaszokból felépülő két párhuzamos, ferde sor, és azokat kívülről kísérő folyamatos ferde vonal keretezi. Méret: 5 x 5,1 cm; V: 0,5–0,8 cm; PÁ: nem megállapítható.

13. sz. töredék („mezőzombori típus”)

Bekarcolt díszítésű, perem alatti oldaltöredék,

feltehetően „mezőzombori típusú” arcós edényből (11. kép 3). Pelyvás, kőzettörmelékes, kerámiazúzalékos, kevés homokot tartalmazó, málló anyagú. Magja sötétszürke színű, külső oldala narancsvörös bevonatos, simított, kopott, sérült felületű, belső oldala világosbarna bevonat maradványos, sérült felületű.

Az arc felépítése: A fordított háromszög alakú arc az edény oldalából kiemelkedik, kerete bordaszerű, jobb oldala maradt meg. Az arc közepén egy kerek benyomkodás jelöli a jobb szemet. A szem fölött végződik a homlok jobb oldaláról induló, két vonalból kialakított, íves, elágazó végű sarló alakú jel. A „sarlóhoz” alulról 4 vonalból álló, szögletes, szimbolikus jel kapcsolódik. A „sarló” végénél az arc jobb felső sarka átfűrt. Az arcot jobb oldalról vonalszakaszokból felépülő két párhuzamos, ferde sor, és azokat kívülről kísérő két folyamatos ferde vonal keretezi. Méret: 7 x 8,6 cm; V: 0,4–0,6 cm.

14. sz. töredék („mezőzombori típus”)

Bekarcolt díszítésű peremtöredék, feltehetően „mezőzombori típusú”, kissé tölcéses nyakú, nagyobb méretű arcós edényből (11. kép 4). Pelyvás, finom homokos és kerámiazúzalékos (?) anyagú. Magja világosszürke színű, felülete kívül-belül narancsvörös bevonatos, simított, kopott, belül fényezés nyomaival. Pereme befelé ferdén kiképzett, lekerekített szélű.

Az arc felépítése: A fordított háromszög alakú arc bordaszerű pereme az edény oldalából kiemelkedik, maga az arc azonban kissé ferdén beesik, bal széle maradt meg. A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolásból mindössze a bal oldali szögletes jel részlete figyelhető meg, melyet 4 ritkán bekarcolt vonalból alakítottak ki. A jel felett az arc bal felső sarka átfűrt. Az arc bal oldalát legalább 3 ferde, párhuzamos vonal keretezi. Méret: 8,5 x 9,2 cm; V: 0,5–1 cm; PÁ: nem állapítható meg.

15. sz. töredék („mezőzombori típus”)

Bekarcolt díszítésű peremtöredék, feltehetően „mezőzombori típusú”, de nagyobb méretű arcós edényből (11. kép 5). Pelyvás (?) és homokos anyagú. Magja világosszürke színű, külső felülete narancsvörös, simított, fényezésnyomos, belső felülete barna színű, simított, fényezett. Pereme lekerekített.

Az arc felépítése: A fordított háromszög alakú arc bordaszerű pereme az edény oldalából kiemelkedik, jobb széle maradt meg. A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolásból mindössze a jobb oldali szögletes jel igen kis részlete figyelhető meg. Az arcot jobb oldalról kettős téglalap-sor keretezi, mely 3 ferde, párhuzamos vonalból, és ezeket keresztirányban kisebb téglalapokra tagoló rövidebb vonalakkal áll. Méret: 7,5 x 7,7 cm; V: 1–1,1 cm; PÁ: 19–20 cm.

16. sz. töredék („mezőzombori típus”)

Bekarcolt díszítésű peremtöredék, feltehetően „mezőzombori típusú” arcós edényből (12. kép 1). Pelyvás, homokos és kerámiazúzalékos (?) anyagú. Magja világosszürke színű, külső felülete világos narancsvörös, belső felülete világosbarna bevonat maradványos. Pereme lekerekített.

Az arc felépítése: Valószínűleg fordított háromszög alakú, bordával keretezett peremű, az edény oldalából kiemelkedő arcábrázolású edényből származó töredék, melyen az arc jobb felső sarka és jobb oldali keretezése maradt meg. A keretező téglalap-sor ferde, párhuzamos vonalakkal, és azokat keresztvevő rövidebb vonalakkal épül fel. Az arc jobb felső sarkánál a töredék megvastagodik, a perem külső széle pedig csepp alakú bevagdálásokkal tagolt. A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolás nem maradt meg.

Az edényttest díszítéséből a keretező téglalap-sor külső oldalán 4 ferde, ritkán bekarcolt, párhuzamos vonalrészlet látható. Méret: 5,8 x 4,8 cm; V: 0,5–0,9 cm; PÁ: nem állapítható meg.

17. sz. töredék

Bekarcolt díszítésű peremtöredék (12. kép 2). Pelyvás és homokos anyagú, magja szürke színű, külső és belső felülete egyaránt világos narancsvörös. Pereme befelé ferdén kiképzett, belső széle lekerekített, külső széle éles.

Az arc felépítése: A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolás nem maradt meg, csupán az arc bal szélét keretező téglalap-sor részlete figyelhető meg, mely ferde, párhuzamos vonalakkal és azokat keresztvevő rövidebb vonalakkal épül fel.

Az edényttest díszítéséből a keretező téglalap-sor külső oldalán 2 ferde, ritkán bekarcolt, párhuzamos vonalrészlet látható. Méret: 5 x 4,5 cm; V: 0,9–1 cm; PÁ: nem állapítható meg.

18. sz. töredék (hombár)

Bekarcolt díszítésű peremtöredék valószínűleg az 1. sz. arcós edényhez hasonló nagyméretű tárolóedényből (12. kép 3). Pelyvás (?), homokos és közettörmelékes anyagú. Magja világosszürke színű, külső és belső felülete egyaránt világosbarna, simított, kívül fényezésnyomos, kopott, belül fényezett. Pereme kissé kihajló, egyenesen levágott, belső széle lekerekített, külső széle ujjbenyomkodásos.

Az arc felépítése: A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolás nem maradt meg, csupán az arc bal szélét keretező kettős téglalap-sor részlete figyelhető meg, mely különálló, középen osztott téglalapok kettős, ferde sorából épül fel. Méret: 7,1 x 5,8 cm; V: 1,1–1,4 cm; PÁ: kb. 40 cm (a rajzon nem ábrázolt).

19. sz. töredék (nagy méretű tál)

Bekarcolt díszítésű peremtöredék valószínűleg nagyméretű tálból (12. kép 4). Pelyvás, homokos, közettörmelékes és meszes (?) anyagú. Magja szürke színű, külső és belső felülete egyaránt barna, simított, belül fényezésnyomos. Pereme ferdén levágott, szélei élesek, külső széle megvastagodó, függőlegesen rovátkolt.

Az arc felépítése: A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolás jobb oldalának részlete maradt meg — a legalább 5 vonalból kialakított sarló alakú jel töredéke és a hozzá kapcsolódó jobb oldali, legalább 5 vonalból felépülő szögletes szimbolikus jel részlete. A szögletes jel és a „sarló” között talán a vízszintes vonallal ábrázolt jobb szem részlete figyelhető meg. A töredéken csak az arc részlete látható, így elképzelhető, hogy a peremet csak ezen a szakaszon díszítették. Méret: 4,6 x 7,6 cm; V: 1–1,25 cm.

20. sz. töredék (nyakas edény)

Bekarcolt díszítésű töredék nyakas edény alsó nyakrészéből (12. kép 5). Pelyvás soványítású, magja szürke színű, külső felülete világosszürke-barna bevonatos, belső felülete barnásszürke bevonatos, mindkét oldalon simított.

Az arc felépítése: A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolásból csupán egy rövid, szögletes vonalrészlet maradt meg az arc jobb szélén, valamint az arcot keretező téglalapsor részlete. Utóbbi leg-

alább 3 ferde, párhuzamos vonalból és az azokat keresztező rövidebb vonal(ak)ból épül fel.

A bekarcolt vonalakban fehér inkrusztáció maradványa(?). Méret: 4,5 x 3,4 cm; V: 0,8 cm.

21. sz. töredék (nyakas edény)

Bekarcolt díszítésű töredék feltehetően „mezőzombori típusú” arcós edény alsó nyakrészből (12. kép 6). Pelyvás (?), homokos, kőzettörmelékes és kerámiazúzalékos (?) anyagú, homogén barna színű, külső és belső felülete egyaránt érdes.

Az arc felépítése: A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolásból csupán annak jobb alsó szélét jelképező bordaszerű kiemelkedés, valamint az ezt kísérő keretező téglalapsor részlete maradt meg. Utóbbi két ferde, párhuzamos vonalból és az azokat keresztező rövidebb vonal(ak)ból épül fel. Méret: 3,9 x 3,7 cm; V: 0,8 cm, az arcnál 1,2 cm-re kiszélesedik.

22. sz. töredék (hombár)

Bekarcolt díszítésű oldaltöredék valószínűleg az 1. sz. arcós edényhez hasonló nagyméretű tárolóedény nyak/váll találkozásából (12. kép 7). Pelyvás (?), homokos és kőzettörmelékes anyagú. Magja világosszürke színű, külső és belső felülete egyaránt barna színű, simított, fényezésnyomos.

Az arc felépítése: A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolásból csupán annak jobb alsó szélét jelképező kiemelkedő, bevagdálással tagolt borda, valamint az ezt kísérő keretező téglalapsor részlete maradt meg. Utóbbi 3 ferde, párhuzamos vonalból és az azokat keresztező rövidebb vonal(ak)ból épül fel. Méret: 11 x 8,5 cm; V: 0,9–1,4 cm.

AZ S191 SÍR ÉS MELLÉKLETEINEK LEÍRÁSA

Az S191 számú temetkezés 2003 novemberében került elő a 3. sz. főút elkerülő szakasza mellé mélyített Ny-i vízvezető árok Ny-i falában. Tájolása DK-ÉNy-i, mélysége a földfelszíntől 43 cm, megmaradt hossza pedig 70 cm (6. kép 1). A sírt az árokásáskor bolygatták meg, a koponya és két *Spondylus* gyöngy ekkor látott napvilágot. Az ezt követő feltárás során sírgödört nem tudtunk megfigyelni. A sír nem mélyedt a sárga „altalajba”, a felső

kevert, fekete földben helyezkedett el, alját viszont a sárga „altalaj” képezte. *In situ* találtuk az alsó állkapcsot, valamint a nyakrészen 1 db *Spondylus* gyöngyöt. Két további gyöngy a bontás során a fej környékén került elő. A gyöngyök feltehetően nyaklánc részei voltak (2. sz. melléklet; 6. kép 2a–e). A váz bal oldali fekvésű, erősen zsugorított helyzetű, hiányos, rossz megtartású volt. A sír anyagának antropológiai elemzése még nem jelent meg (a többi garadnai temetkezésre lásd: KÖVÁRI-SZATHMÁRY 2004). A csontokból radiokarbon kormeghatározás történt (CSENGERI 2010, 230).

A mellékleteket a hát mögé helyezték el. A szájával lefelé fordított, belül okkeres házi kerámia tál (5. sz. melléklet; 7. kép 1) alatt találtuk a két díszített finomkerámia edényt (1. és 4. sz. melléklet; 4–5. kép, 6. kép 3c), DK-re pedig az őrlőkövet (6. sz. melléklet; 7. kép 2). A 4. sz. okkeres edényhez tartozhatott a két darab okkeres kavics (3. sz. melléklet; 6. kép 3a–b).

Mellékletek

1. Megegyezik a 2. sz. arcós edénnyel, leírását ld. fentebb.

2. Négy darab szabálytalan hordó alakú, nagyméretű, hosszában átfúrt (SIKLÓSI-CSENGERI 2011, 1.3 típus) és egy darab hengeres, nagyméretű, hosszában átfúrt *Spondylus* gyöngy (SIKLÓSI-CSENGERI 2011, 1.5 típus). Méretek: a) H: 3,7 cm; legnagyobb SZ: 2,9 cm; b) H: 3,3 cm; legnagyobb SZ: 2,1 cm; c) H: 3,2 cm; Á: 1,3 cm; d) H: 4,3 cm; legnagyobb SZ: 2,4 cm; e) H: 3,4 cm; legnagyobb SZ: 2,8 cm (6. kép 2a–e).

3. Két darab formátlan, okkerrel borított kvarckavics (?) (6. kép 3a–b). Méretek: a) 3 x 2,1 x 1,6 cm; b) 3,2 x 2,6 x 2,5 cm.

4. Bekarcolt díszítésű, háromnegyed gömbös testű csésze (6. kép 3c). Finom, valószínűleg iszapolt anyagú, kívül barna-sötétszürke foltos, belül sötét szürkésbarna színű, kívül-belül simított, fényezett felületű. Pereme egyenesen levágott, teste kissé nyomott, alja enyhén homorú kiképzésű. Az edény perem alatti díszítése ferde vonalakkal kitöltött belsejű függő háromszögekből álló sor,

ahol a háromszögek felső lezárását maga az edényperem adja. Némely háromszög alsó csúcsáról kettős rombuszminta függ alá.

Az edény testén 4 szimmetrikusan elhelyezett, kerek bütyök található, melyek körül rövid, egymással nem összefüggő beszürkálásokból álló minta fut körbe, azon kívül pedig 9 sűrűn bekarcolt koncentrikus kör található. A „körülárkolt” bütyök közötti zónákban egy vonallal bekarcolt szabálytalan rombusz- és nyílhegy-motívumokból álló minta figyelhető meg. Az edényfenékhez közeli díszítés 4 ritkán elhelyezett, bekarcolt, párhuzamos, vízszintes vonal. Az edény belsejében és külső részén (a száj és a fenék közelében) néhány helyen vörös okkernyomok. Ragasztott, kiegészített. M: 7,2 cm; PÁ: 10,8–11 cm; FÁ: 4,2 cm; V: 0,2–0,3 cm-től indul.

5. Félgömb alakú, kissé aszimmetrikus felépítésű, díszítetlen házi kerámia tál (7. kép 1). Pelyvás (?) és tört kavicsos anyagú, kívül-belül vöröses-barna-barna-sötétszürke foltos, simított felületű, bevonatos. Külső bevonata helyenként megkopott, felületén nagyon finom seprőzés nyomai figyelhetők meg. Pereme lekerekített, teste szűkülő, alja enyhén homorú kiképzésű. Az edényalj az egyik oldalon egyenes lefutású, a másikon kissé profilált. Az edénytest középső részén 4 szimmetrikusan elhelyezett lapos, széles fogóbütyök található. Ragasztott, kiegészített. M: 14,1–14,5 cm; PÁ: 25,2–25,9 cm; FÁ: 7,6–7,8 cm; V: 0,5 cm-től indul.

6. Szabálytalan cipó alakú, szürke színű, apró szemcsés anyagú, vulkanikus vagy metamorf kőzetből készült, peremesre kopott őrlőfelületű alsó őrlőkő (7. kép 2). Külső oldala sima, lapos. H: 25,9 cm; SZ: 13,5 cm; V: 1–4 cm.

AZ S22 JELENSÉG LEÍRÁSA

Méret: 100 x 75 cm; előkerülési Mé: 35 cm; törmelék és edény V: 35 cm. A felszíntől kis mélységben, a kevert, fekete földben találtunk rá a hosszúkás alakú, apró paticsos, égett földdel kevert törmelékre. A törmelék alatt összerogyva, a felső részével az oldalára dőlve feküdt a nagyméretű arcós tárolóedény (1. sz. arcábrázolásos edény: leírását ld. fentebb; 1–2. kép, 3. kép 1–2). A paticsos törmelék az edény belsejében is megtalálható volt. Az edény felszedésekor alóla két őrlőkő került

elő a jelenség K-i szélén: egy cipó alakú, homorú őrlőfelülettel és egy szélesebb őrlőkő, vízszintes őrlőfelülettel. A jelenség még a sár-ga „altalaj” felett véget ért.

AZ ARCÁBRÁZOLÁSOS LELETEK ÉRTÉKELÉSE

A fent leírt 1–2. sz. edények és 3–22. sz. töredékek mind ún. „sarlómotívumos” arcós edényekből származnak. E szimbolikus jellel ellátott arcábrázolásokat először Kalicz N. és Makkay J. gyűjtötte össze az 1970-es években (KALICZ 1970, 34–35; KALICZ–MAKKAY 1972, 13–15, Abb. 9, 1–6; 1977, 59, 61–64, Abb. 3, a–e, Abb. 4), az utóbbi időben pedig Kalicz N. és Koós J. (KALICZ–S. KOÓS 2000a), valamint Raczky P. és Anders A. (RACZKY–ANDERS 2003) adták részletes elemzésüket. A „sarlómotívumos” arcós edények szimbolikájával Domboróczki L. is foglalkozott (DOMBORÓCZKI 2005). A bükki kultúra edényeit korábban J. Lichardus írta le (LICHARDUS 1974, 58). Ezen összefoglalások felmentenek a párhuzamok összegyűjtése és minden részletre kiterjedő elemzése alól, jelen munkában csupán a lelettípussal kapcsolatos, témánk szempontjából legfontosabb megállapításokat közöljük. Főképpen a garadnai darabok e körben való elhelyezésével foglalkozunk, valamint kiemeljük az eddig ismert leletektől eltérő jellemzőiket.

A szimbolikus jellel ellátott arcábrázolások a Kárpát-medence K-i felén, a Körösöktől É-ra eső területek vonaldíszes közösségeinek idoljain és arcós edényein fordulnak elő az AVK legkorábbi fázisától a középső neolitikum végéig (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 21; RACZKY–ANDERS 2003, 159, 162–163). A korai darabok közé sorolhatunk Füzesabony-Gubakút idolféjén (DOMBORÓCZKI 1997, 164, Cat. No. 57; 2005, Fig. 4, 4; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 21, 14. kép 7; RACZKY–ANDERS 2003, 162–163, Fig. 2, 2) és Tiszavalk–Négyes arcós töredékén kívül (KALICZ–MAKKAY 1977, 63; RACZKY 1988, 27–28, 21. kép 1; NAGY 1998,

80, 25. t. 1; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 21, Fig. 14, 6) két novajidrányi idolt (CSENGERI 2003b, 62, 8. kép 2; 2012 *in press* No. 1: Fig. 3, 2 és No. 10: Fig. 2, 6, Fig. 7, 3), valamint néhány Hejőpapi–Hulladéklerakó 1. és 4. lelőhelyről származó idol- és arcós edény töredéket.² A sarló alakú jel az AVK karcolt és festett kerámiadíszítést használó két nagy „tömbjének” kultikus szférához köthető tárgyain egyaránt jelentkezik, méghozzá azonos formában, ami azonos jelentéstartalmat feltételez (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 18–22; RACZKY–ANDERS 2003, 164, 166), és e két „tömb” szakrális-ideológiai egységét bizonyítja (RACZKY–ANDERS 2003, 164, 166).

A „sarlómotívumos” arcábrázolások néhány kivételtől eltekintve különböző méretű hengeres nyakú edényeken jelennek meg (KALICZ–MAKKAY 1972, 13; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 19: nagyméretűek: 50–80 cm, közepes méretűek: 20–50 cm, kisméretű palackok: 15–20 cm), melyeknek méretüktől függően a soványítása és égetési módja is eltérő (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 19).

Míg a garadnai arcós edények közül 13 közepes vagy nagyméretű, hengeres nyakú edény volt (1. sz., 1–2. kép; 3. kép 1–2; 10. sz., 9. kép 3, 10. kép 2; 11–15. sz., 11. kép 1–5; 16–18. sz., 12. kép 1–3; 20–22. sz., 12. kép 5–7), addig egy töredék nagyméretű tál (19. sz., 12. kép 4), 5 töredék kisebb tál (3–5. sz.; 8. kép 1–3; 7–8. sz., 9. kép 1–2), egy darab háromnegyed gömbös testű csésze töredéke lehetett (6. sz., 8. kép 4), egy edény pedig bomba formájú (2. sz., 3. kép 3, 4–5. kép). A 9. sz. töredék nagyméretű, széles szájú, fazék alakú tárolóedényből származhat (10. kép 1), bár ennek a formája rekonstruálható a legkevésbé. Párhuzama a Polgár–Nagy–Kaszibán előkerült töredék (RACZKY–ANDERS 2003, 162 és Fig. 7, 3).

² A megfigyelés közléséhez való hozzájárulást köszönöm a feltárást 2009–2010-ben vezető Makoldi Miklósnak.

A garadnai edényformák arra utalnak, hogy a szimbolikus jeles arcábrázolások nagyrészt hengeres nyakú, tároló funkciójú edényekre kerültek, azonban más használatú, a bükki finomkerámia körében általános edényformákon (tál, csésze, bomba formájú edény) is előfordulnak, a korábban ismertnél nagyobb számban. A korszakba sorolható közzétlen Borsod-Abaúj-Zemplén megyei leletek közül itt említhető Sajószentpéter–Kövecsesről egy finomkerámia tál darabja (a másik 3 arcós edény hengeres nyakú, közölt: CSENGERI 2002; 2003a, 35–36, bükki kultúra) valamint Miskolc–Aldi 2 lelőhelyről egy szintén a finomkerámia körébe tartozó tál- vagy csésze töredéke (bükki kultúra, a szerző feltárása, 2009). Bomba formájú, teljes edény került elő Šarišské Michal’anyban/Szentmihályfalván (ŠIŠKA 1982, Obr. 146, 12; 1986, Taf. III, 1; 1995, Obr. X). Az ábrázoláson az arc jobb oldaláról induló, elágazó végű „sarló”, egy bal oldali szögletes jel, valamint az arc alatti cikkcakk-minta figyelhető meg. A szemet, orrot, száját nem jelölték, viszont bekeretezték az ábrázolást, vagyis a hengeres nyakú edények nyakrészéhez hasonlóan mintegy elválasztották a test többi részétől.³

Az európai neolitikum arcós edényeinél a szűk nyakú, palackszerű formák dominálnak, előfordulnak azonban félgömbös edények is (PAVLŰ 1998, 121). A szakálhádi kultúra M-jeles arcós edényei főként hengeres nyakú, nagyméretű tárolóedények (GOLDMAN 1978, 33; a korai szakaszban kisebbek: G. SZÉNÁSZKY 1990; HEGEDŰS 1985, 39–40; PAVLŰ 1998, 118; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 18; GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 53–54 SEBŐK–KOVÁCS 2009, 81–85), a késői időszakban tűnik fel egy új forma, a hengeres testű edény

³ Bár az edényt többször is közölték fényképen és rajzban, soha nem említették, hogy arcós edényről van szó. A szimbolikus jel megléte alapján azonban Kristína Piatničkovával együtt (egymástól függetlenül) erre a megállapításra jutottunk.

(SEBŐK–KOVÁCS 2009, 81–82, 85–87). A zselizi kultúra arcabrázolásai a szakálhátinál kisebb méretű, hengeres nyakú, palack alakú edényeken általánosak, megtalálhatóak azonban gömbös testű kerámiákon is (M. VIRÁG 2000, 390; FÁBIÁN 2005, 15).

A szimbolikus jeles arcós edényekkel kapcsolatban Kalicz N. és Koós J. megfigyelte, hogy közülük a közepes és kisméretűek iszapolt anyagúak és redukciós égetéssel készültek, míg a nagyméretűek pelyvával soványítottak, és oxidatív körülmények között égtek ki (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 19). A garadnai edények méretét nem mindig tudjuk megállapítani, így inkább azt mondhatjuk, hogy a finomkerámia körébe tartozó, általában kisméretű edények iszapolt anyagúak, sötét színűek (szürke, barna, szürkésbarna) és redukciós égetésűek (2. sz., 3. kép 2; 3–6. sz., 8. kép 1–4; 7. sz., 9. kép 1), míg a házi kerámiákhoz sorolható, valószínűleg közepes és nagyméretű edények pelyvás soványításúak, többnyire narancsvörös vagy világosbarna színűek és oxidációs égetésűek (1. sz., 1–2. kép, 3. kép 1–2; 9–10. sz., 9. kép 3, 10. kép 1–2; 11–15. sz., 11. kép 1–5; 16–22. sz., 12. kép 1–7). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a kettősség Garadnán nemcsak az arcós edények/töredékek esetében, hanem a lelőhely többi kerámialeleténél is megfigyelhető.

A házi kerámia körébe sorolható közepes és nagyméretű garadnai arcós edények közül több anyagát növényi részek mellett kerámiazúzákkal is soványították (1. sz.; 13–14. sz.; 16. sz.; 21. sz.).⁴ Hasonló jelenségről számolnak be a szakálhái kultúra nagyméretű arcós edényeivel kapcsolatban is (Rákóczifalva — SEBŐK–KOVÁCS 2009, 81). Középső bronzkori telepkerámiák vizsgálatánál Kreiter A. hivat-

kozik az angolszász kutatás azon eredményére, miszerint tört kerámia használatával lehet a legerősebb edényeket készíteni (KREITER 2007, 148). Az általa elemzett anyagokban azonban a tört kerámia mennyisége nem éri el azt az arányt (10%), ami soványító anyagként való használatát funkcionális okokkal magyarázhatná (KREITER 2007, 151–154, 160), emiatt fordul a kulturális okok, a hagyomány, a rituális vonatkozások vizsgálata felé (KREITER 2007, 161). A tört kerámia nem egyszerű nyersanyag, hanem egy korábbi edény töredékeként része a múltnak (KREITER 2007, 159). Kulturális antropológiai példákban a korábbi kerámia mint „ősanyag” kerül az új edénybe (KREITER 2007, 155–156), egyes esetekben pedig az ősök erejét képviseli (KREITER 2007, 161). A nagyméretű, a bekarcolás mellett vörös festéssel is ellátott 1. sz. garadnai arcós edény anyagába rendkívül nagy mennyiségű kerámiazúzálatot keverték. Itt a funkcionalista magyarázat (az edénynek erősnek kellett lennie) és a rítusokkal, hagyományokkal való összefüggés (ld. alább a földbekerülés rituális összefüggéseit) egyaránt elfogadható magyarázat.

Megfigyelések szerint a pre-indusztriális társadalmakban a kerámiakészítők gyermekkorukban kezdték elsajátítani az edénykészítés folyamatát, így felnőtt korukra az egyes edénytípusok készítésére már kialakult, kevéssé változó technológiával rendelkeztek (KREITER 2006, 157; 2007, 154 további hivatkozásokkal). Ebből következően adott településen a hasonló típusú, de különböző nyersanyagú és/vagy különféle soványítású edényeket feltehetően más-más személy készítette (KREITER 2007, 153). Az egyes garadnai arcós edények anyagában — mint a leírásokból látható — eltérő fajtájú soványító és/vagy „szennyező” anyagokat találunk. Például a hengeres nyakú edényeknél pelyva, pelyva-homok, pelyva-kőzettörmelék, pelyva-kerámia-zúzálat, pelyva-homok-kőzettörmelék, pelyva-homok-kerámia-

⁴ A töredékek anyaga esetenként finomszemcsés homokot és apró kőzettörmelékkel is tartalmazott (ld. a leírásoknál), melyekről azonban szabad szemmel nem dönthető el, hogy szándékosan keverték-e az alapanyagba, vagy annak természetes részei voltak.

zúzalék, pelyva–homok–kőzettörmelék–kerámia–zúzalék, egy esetben pedig talán pelyva–homok–kőzettörmelék és meszes anyag is előfordul. Ez alapján adott típuson belül eltérő készítőikkel számolhatunk.

A garadnai „sarlómotívumos” arcábrázolások valamennyi esetben az edényperem alatt, hengeres nyakú edényeknél a nyakon találhatóak. Az eddig közölt anyagban mindössze két ettől eltérő példa akad: Sajószentpéter–Kövecses két hengeres nyakú, gömbtestű, kiöntőcsöves finomkerámia „amforája”, melyeknél a kiöntőcsövet, illetve az edény hasát borítja az arcábrázolás (CSENGERI 2002, 1–2. kép). Raczky P. és Anders A. szerint ezeknek az egyébként alárendelt szerepű részeknek éppen a szimbolikus jeles arcábrázolás ad jelentőséget (RACZKY–ANDERS 2003, 162).

Az emberi arcon két vízszintes vonallal (1. sz., 1. kép, 3. kép 1; 19. sz., 12. kép 4), két rövid, hosszúkás benyomkodással (2. sz., 3. kép 3a, 4. kép; 6. sz., 8. kép 4), kettős vízszintes vonallal (3. sz., 8. kép 1) vagy benyomkodott körrel (13. sz., 11. kép 3) jelölték a két szemet, de előfordul az is, hogy nem ábrázolták (5. sz., 8. kép 3). Az orrot plasztikus dudorral képezték ki (1. sz., 1–2. kép, 3. kép 1), vagy ugyancsak nem ábrázolták (2. sz., 3. kép 3a, 4. kép; 3. sz., 8. kép 1; 5–6. sz., 8. kép 3–4).

A száj a legtöbb garadnai esetben (7 alkalomból 4-szer) folyamatos vonalokból (1. sz., 1. kép, 3. kép 1; 6. sz., 8. kép 4), vagy egymással összefüggő benyomkodásokból létrehozott T-alak (2. sz., 3. kép 3a, 4. kép; 5. sz., 8. kép 3). Ez az ábrázolás az AVK legkorábbi fázisától ismert idoloiról (Füzesabony–Gubakút: DOMBORÓCZKI 1997, Fig. 2, 2, Cat. No. I/58; Mezőkövesd–Mocsolyás: KALICZ–KOÓS 1997, Fig. 13, 1, Cat. No. II/1, 5, 9; KALICZ–S. KOÓS 2000b, Fig. 9, 2, 7), a későbbi időszakokban pedig különféle megformálásban az arcós edényeken gyakori (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 20; LICHARDUS 1974, 58 és PAVLŰ 1998, 119 még kevés példát tud említeni). Kalicz N. és Koós J. feltevése szerint a T-alakú jel a száját

és a hozzá kapcsolódó szakállat jelölheti, így férfiábrázoláshoz tartozhat (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 20). B. Hellebrandt M. a szerencs-taktaföldvári töredék és a kenézliói edény alapján nem a T-alakot, hanem a háromszögletű arc alatt időnként ábrázolt függőleges hullámvonalakat tartja szakáll jelölésének (B. HELLEBRANDT 2001, 10). Domboróczki L. az arc, mint komplex termékenység-szimbólum részeként a száj alatt látható függőleges jelet a háromszög alakú női nemi szervben belül a *vulva* jelölésének tartja (DOMBORÓCZKI 2005, 12–15). A T-alakú ábrázolások egy példája ismert az AVK déli településtömbjéből is, a szakálhái kultúra gyoma–őzdi arcós edényéről (GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2002, 55 és Abb. 4). A lelőhely a déli és északi AVK tömbök „határterületén” helyezkedik el, így az ábrázolás szakálhái edényen való feltűnése minden bizonnyal a csoportok közötti, e területen intenzívebb kapcsolatok eredménye.

A 9. sz. garadnai töredék bal szélén, a „sarló” alatt látható vízszintes és függőleges vonaltöredékek (9. kép 1) valószínűleg a T-alakúhoz hasonló, összetett szájábrázolás maradványai. Ugyancsak összetett, és egyúttal különleges a 4. sz. töredék szájábrázolása, mely egymás mellé helyezett 3 rövid, függőleges beszurkálásból, és az ezek alá szabálytalanul bekarcolt 9 fogú fésűhöz hasonló motívumból áll (8. kép 2). Ez a fésűszerű díszítés a késő szakálhái idolk és arcós edények hátán jelenik meg, használata a tiszai kultúrában is általános (RACZKY 2000, 15, 19; RACZKY–ANDERS 2003, 170). Raczky P. a „fésűmotívumot” az edények kanonizált ábrázolásának részeként különleges jelentésűnek tartja (RACZKY 2000, 19), míg Goldman Gy. és Szénászký J. a hosszú haját összefogó fésű ábrázolásának véli (GOLDMAN 1978, 37; GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 53). Sebők K. és Kovács K. véleménye szerint Battonya–Gödrösök 12. sz. edényén az arcábrázolást helyettesíti az M-jel fölé helyezett „fésűmotívum” (SEBŐK–KOVÁCS 2009, 86). Elképzelhe-

tő, hogy a battonyai ábrázoláshoz hasonlóan a garadnai 4. sz. töredék „fésűje” is az arcot helyettesíti. Mindenesetre a garadnai darab egyelőre egyedülálló az AVK északi csoportjainak leletei között, és utal a két nagy kulturális tömb kapcsolatára.

A 3. sz. garadnai töredéken látható két rövid, függőleges vonalszakasz, melyek 2–2 rövid, egymással összefüggő beszúrkálásból állnak, valószínűleg a szájhoz kapcsolódó díszítés vagy a száj jelölése lehet (8. kép 1; ld. PAVLŰ 1998, 118–119 „I” típusát). A garadnai darabok megerősítik Kalicz N. és Koós J. azon megfigyelését, miszerint a szimbolikus jelű arcok edényeken a száj ábrázolása elengedhetetlen (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 20).

A „sarlómotívumos” arcábrázolások legfontosabb eleme a névadó sarló alakú jel, illetve az arc szemközti oldalának szélén elhelyezett, a „sarló” végéhez kapcsolódó jelrészhez hasonló bekarcolt motívum. Kalicz N. és Koós J. hangsúlyozták a jelek aszimmetrikus kiképzését, és elvetették J. Lichardus jól ismert szimmetrikus arcrekonstrukcióját (LICHARDUS 1974, Abb. 17; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 20–21). A garadnai leletek többsége kissé más felépítésű, mint a korábbiak. Esetükben egy aszimmetrikus, sarló alakú jelrész végéhez (az arc széle felé) egy szögletes jelrész kapcsolódik, mely az arc ellenkező szélén szimmetrikus elhelyezésben megismétlődik. A teljesen, vagy nagyrészt megmaradt 5 garadnai arcábrázolás közül 3 felel meg a fentieknek (1. sz., 1. kép, 3. kép 1; 3. sz., 8. kép 1; 5. sz., 8. kép 3), egy további arcok edény — a 2. számú — pedig szintén e leletekhez kötődik, de rendkívül kivételes. Ezen ugyanis az arc két szélén szimmetrikusan elhelyezett szögletes jelek mellett nem találjuk meg a sarló alakú jelrészt (2. sz., 3. kép 3a, 4. kép)! Párhuzamként egyedül a híres kenézlői edény arcábrázolását említhetjük (TOMPA 1929, Taf. XLI, 1; KALICZ–MAKKAY 1977, Taf.

107, 7, Taf. 186, 7).⁵ A fennmaradó ábrázoláson a más lelőhelyekről ismertekhez hasonlóan a „szélső” motívumok nem szimmetrikusak, vagyis a „sarlóhoz” tartozó/kapcsolódó jelrész, és az arc ellenkező szélén elhelyezkedő jel eltérő felépítésű (4. sz., 8. kép 2).

A sarló alakú jel vizsgálatánál fontos kérdés, hogy az arc melyik oldaláról/széléről indul. A megfigyelhető 8 garadnai példából 7 alkalommal a jobb oldalról (1. sz., 1. kép, 3. kép 1; 3–4. sz., 8. kép 1–2; 6. sz., 8. kép 4; 9. sz., 10. kép 1; 13. sz., 11. kép 3; 19. sz., 12. kép 4), egyszer pedig a bal oldalról kezdődik (5. sz., 8. kép 3). Bár a kivételt képező töredék ábrázolása meglehetősen egyszerű, a többtől eltérő, és majdnem szimmetrikus, rajta a „sarló” kétségkívül a bal oldali szélső jelhez/jelrészhez kapcsolódik.

Az AVK idolkái és arcábrázolások edényein az aszimmetrikus szimbolikus jel hosszabb része általában az arc jobb oldalán található (KALICZ–MAKKAY 1972, 13; 1977, 62; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 20–21; RACZKY–ANDERS 2003, 159, 162–166). Kivételt eddig a Fűzesabony–Gubakútról származó idolkái (DOMBORÓCZKI 1997, 164, Cat. No. 57; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 21, 14. kép 7; RACZKY–ANDERS 2003, 162–163, Fig. 2, 2) és a szelevény–felsőföldeki arcok edény ábrázolása képezett (RACZKY–ANDERS 2003, 164). Raczky P. és Anders A. a szimbolikus jel elhelyezkedését fontosnak tartja az ábrázolások értelmezése szempontjából. Miután a fej jobb oldaláról induló jelhez az idolkák törzsén női jellegek társulnak, ezeket a figurákat, valamint a hasonló ábrázolású arcok edényeket a szakrális szférában fontos szimbolikus nőalak megjelenítésének tartják, míg a ritkán előforduló bal oldali „sarlót” szimbolikus férfialak-

⁵ Kivételes a Tiszavasvári–Paptelek-hátról származó, plasztikusan megformált arccal (fejvel) rendelkező töredék is (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 20 és 9. kép 2; 15. kép 23), mivel a többi lelettől eltérően ennél az arcon kívül helyezték el a szimbolikus jele(ke)t.

hoz, ember-bikaszerű, a hétköznapi élet felett álló lényekhez kötik (RACZKY–ANDERS 2003, 163, 166).

A szimbolikus jeles arcábrázolások fontos része a keretező minta, a nem hengeres nyakú garadnai edényeknél azonban az arc nem mindig keretezett (3. sz., 8. kép 1; 5. sz., 8. kép 3), vagy csupán alulról lezárt (2. sz., *cikk-cakk-vonallal*, 3. kép 3a; 4. kép). A keretezett arcábrázolások félkörívesek (6. sz., 8. kép 4), ívesek (9. sz., 10. kép 1) vagy fordított trapéz alakúak (1. sz., 1. kép, 3. kép 1; 7. sz., 9. kép 1). Külön ki kell emelni azt a 7 töredéket, melyeknél az arc fordított háromszög alakú, lekerekített csúcsú, széle pedig bordaszerűen kiemelkedik az edényoldalból, miközben maga az arc síkja az idolkok fejéhez hasonlóan kissé ferde (11–15. sz., 11. kép 1–5; 16. sz., 12. kép 1; 21. sz., 12. kép 6). A Mezőzombor–Temető lelőhelyen előkerült csaknem teljes edény alapján (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 15–16 és 1–2. kép) az ilyen arcformájú edényeket *mezőzombori típusúnak* neveztük el. A kenézlii edény is ezt a típust képviselte, bár arca nem fordított háromszög alakú, hanem félköríves volt (TOMPA 1929, Taf. XLI, 1; KALICZ–MAKKAY 1977, Taf. 107, 7, Taf. 186, 7). A mezőzombori alapján a garadnai edények is feltehetően közepes méretűek (20–50 cm), hengeres nyakúak és lekerekített kettős kónikus vagy gömbös testűek lehettek. Plasztikus, bevagdalt bordával keretezett, de nem „hátracsapott”, így nem „mezőzombori típusú” volt a 22. sz. garadnai töredék arcábrázolása, melyből csupán a borda és az azt kívülről kísérő kettős téglalapsor részlete maradt meg (12. kép 7). A plasztikus bordával keretezett említett polgár–nagy-kaszibai arcábrázolások darab (RACZKY–ANDERS 2003, 162 és Fig. 7, 3) ugyancsak más edénytípust képvisel.

Az arc oldalsó kerete a Kalicz N. és Koós J. által megfigyeltékhez hasonlóan (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 20) Garadnán is legtöbbször ferde, párhuzamos vonalakkól és azokat keresztező rövidebb vonalakkól áll, melyek így al-

kotnak egyes (6. sz., 8. kép 4; 16–17. sz., 12. kép 1–2; 21. sz., 12. kép 6), kettős (1. sz., 1. kép, 3. kép 1; 7. sz., 9. kép 1; 11. sz., 11. kép 1; 15. sz., 11. kép 5; 22. sz., 12. kép 7) vagy hármas téglalapsort (20. sz., 12. kép 5), de előfordul ferdén elhelyezett különálló téglalapok kettős sora is (8. sz., 9. kép 2; 18. sz., 12. kép 3). Néhány esetben 3 ferde, párhuzamos vonalat (3. sz., 8. kép 1; 14. sz., 11. kép 4), ferdén elhelyezett 3-as pontcsoportokat kísérő 3 párhuzamos, ferde vonalat (9. sz., 10. kép 1) vagy vonalszakaszokból felépülő két párhuzamos, ferde sort és azokat kívülről kísérő folyamatos ferde vonal(ak)at találunk (12–13. sz., 11. kép 2–3). A szakálháti körből, Kömlő–Birka-járó-legelőről is ismerünk egy arcoss edényt, melynek arcábrázolását oldalról ferde téglalapok kettős sora zárja (DANYI 2000, 2. kép). A kömlői edény az északi tömb és a szakálháti kultúra „határvonójából” származik, mint a gyoma–őzedi edény is, melynek arcát két, álló téglalapokból álló hasáb keretezi (GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2002, 55 és Abb. 3–4). E leletek mellett a déli területen, Csanytelek–Újhalastón is előkerült több ferde, illetve vízszintes téglalapokkal keretezett arcábrázolás (HEGEDŰS 1985, 2–3. edény, Pl. II és IV, Pl. X, 1–3, 5; G. SZÉNÁSZKY 1990, 157), más közölt példák azonban egyelőre nem ismertek a szakálháti kultúrából.

A garadnai edényeken és töredékeken hajábrázolást is megfigyelhetünk, melyet általában a peremnek az arc feletti részen történő bevagdolásával vagy benyomkodásával képeztek ki (1. sz., 1. kép, 3. kép 1; 3. sz., 8. kép 1; 6. sz., 8. kép 4; 16. sz., 12. kép 1). A 2. sz., bomba formájú arcoss edény arcának felső részén, középen elhelyezett, függőleges beszúrással kialakított díszítés (3. kép 3a; 4. kép), illetve a 4. sz. töredék arc feletti részén, a perem alatt két helyen látható íves, rácsozott minta szintén hajat jelölhet (8. kép 2). A perem bevagdolásával jelölt haj leginkább a korai szakálháti kultúra hajábrázolásnak tartott, bevagdallással tagolt, a peremen körbefu-

tó bordadíszével vethető össze (HEGEDŰS1985, Pl. II; SEBŐK–KOVÁCS 2009, 84), míg a rácsminta a fiatalabb szakálhái időszak edényeinek arcát felülről keretező, lépcsőzetes vagy félköríves, szimmetrikus hájbrázoláshoz hasonlítható (GOLDMAN 1978, 33–34; GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 53; SEBŐK–KOVÁCS 2009, 84).

Négy „mezőzombori típusú” edényből származó töredék arcának felső sarka átfűrt. Közülük 3 kerek átfűrés a bal oldalon (11–12. sz., 11. kép 1–2; 14. sz., 11. kép 4), egy pedig a jobb oldalon található (13. sz., 11. kép 3). Ugyancsak a jobb oldalon átfűrt az 1. sz. edény arcábrázolásának felső sarka (2. kép D). A bal oldalon átfűrt garadnai arcok töredékei, így nem tudjuk, hogy esetükben a sarló alakú jel melyik oldalról indult, a két jobb oldalon átfűrtnél azonban bizonyosan a jobb oldalon kezdődött.

A fej jobb felső szögletének átfűrése a legkorábbi időszaktól jellemzője az AVK figurális ábrázolásainak (KALICZ–MAKKAY 1977, 25; RACZKY 1988, 27; HANSEN 2007, 187). Arcos edényen található példáját egyedül az aggteleki Baradla-barlangból ismerjük (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 10. kép 7). A gyoma–őzedi szakálhái arcós edény plasztikusan kiképzett füleinek alsó részén (mindkét oldalon) megfigyelhető kisméretű lyukak esetében Goldman Gy. és Szénászký J. arra gondol, hogy ezekbe fülbevalót fűzhettek (GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 54).

Mindhárom épen vagy nagyrészt megmaradt garadnai arcós edény hátán „kettős szalag motívumot” találunk. Ez a szimbolikus jel, mely az AVK északi és déli településtömbjének idoljain és arcós edényein egyaránt előfordul, az AVK csoportjainak nagyobb szellemi egységére utal (RACZKY–ANDERS 2003, 170). A „kettős szalag” kialakítása a garadnai edényeknél eltérő: két esetben íves (1. sz., 2. kép; 2. sz., 3. kép 3b, 5. kép), egy alkalommal pedig egyenes kiképzésű (10. sz., 9. kép 3, 10. kép 2).

Az edénytest díszítése a teljes daraboknál (1–2. sz.), a 9. és 10. sz. nagyobb töredékeknél, valamint a finomkerámiáknál (3–7. sz. töredék) figyelhető meg. A 2. sz. edény ritkásan bekarcolt, 3 vonalból kialakított „gyertya-tartói” és meandermintái (3. kép 3, 4–5. kép) a tiszadobi díszítőstílus utolsó darabjai lehetnek, míg a 3. sz. (8. kép 1) és 5–6. sz. (8. kép 3–4) töredékek ugyancsak ritkásan egymás mellé karcolt vonalakból létrehozott tompa ívű vonalkötegei már a korai bükki díszítőstílust képviselhetik. A 4. sz. töredék sűrűn bekarcolt, íves vonalkötegei (8. kép 2), valamint a 7. sz. töredék sűrűn bekarcolt vonalakból felépülő perem alatti futóspirál-mintája (9. kép 1) a kifejlett bükki díszítőstílusra utal (Bükk AB vagy B). A házi kerámia körébe tartozó nagyméretű tárolóedények közül a 9. sz. edény díszítése (10. kép 1) a tiszadobi stílushoz köthető, míg az 1. sz. (1–2. kép, 3. kép 2) és 10. sz. edények (9. kép 3, 10. kép 2) az utolsó tiszadobi vagy az első bükki darabokat képviselhetik. A különleges szerepű garadnai arcós edényeken tehát megfigyelhető egy hosszabb életű település kerámiadíszítési szokásainak változása.

A fenti díszítésbeli különbségek, együtt a kerámiakészítéshez használt különböző alap- és soványító anyagokkal, valamint az egyébként azonos felépítésű szimbolikus arcábrázolások kisebb különbségeivel („sarló” és páros jel alakja, szem–orr–száj jelölés, hájbrázolás, keretező téglalapsor különbségei, ld. fentebb), a készítő személyek különbözőségét is jelzik. P. F. Biehl az idolkészítésnek sokféleségét azzal magyarázza, hogy a szimbolikus, határozott jelentéssel bíró, és ezért egy adott kulturális tömbön belül változatlan formában alkalmazott jelek mellett a többi, „esztétikai jegyet” a készítők szabadon változtathatták/változtatták (BIEHL 1996, 155). Talán ennek tulajdonítható a garadnai arcós edények díszítéseinek változatossága is.

Az emberi testet jelképező 1. sz. edény vállán két feltartott kéz vagy kar alakú fogó lát-

ható (1–2. kép), melyek széle apró bevagdálásokkal díszített, oldalukat rácsminta, tetejüket meander díszítés részlete borítja. A feltartott karok ábrázolása a hengeres nyakú edények nyakán oszlopfülként, illetve azok nyakának és vállának találkozásánál szalagfülként vagy könyökfülként, valamint néhány esetben a vállukon különálló, realiztikusabb megformálású plasztikaként a szakálhái arcos edényeken jellemző (KALICZ–MAKKAY 1972, 10; GOLDMAN 1978, 35; G. SZÉNÁSZKY 1990, 153; HEGEDŰS 1985, 40; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 18; GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2002, 56; 2009, 53–54; SEBŐK–KOVÁCS 2009, 83–84). A garadnai 1. sz. edény mellett még egy szimbolikus jellel ellátott arcoss töredék ismert az északi tömbből, Šarišské Michal'anyból/Szentmihályfalváról, melynek peremből kiinduló, vállra támaszkodó könyökfüle van (ŠIŠKA 1995, Obr. 19, 4; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 13. kép 3).

Az itt részletesen elemzett arcábrázolások leletek mellett három további olyan töredék található a garadnai leletanyagban, melyeknél az 1. sz. edény kéz/kar alakú fogója alapján (1–2. kép) nem zárhatjuk ki, hogy arcoss edényhez tartoztak. Az S14 gödörből egy 3 ujjú, lapos, feltartott kéz vagy kar ismert, melyet ferde rácsminta díszít. Az S31 jelenség edényfogója az 1. sz. edényéhez hasonló felépítésű, annál azonban kisebb, és stilizáltabb, felső felületét rácsminta borítja. Végül az S28 gödörből egy széles, ujjbenyomással tagolt fogóbütyök került elő, melynek felső része rácsmintával díszített, a hozzá kapcsolódó oldal- vagy vállrészen pedig a 10. sz. arcoss edényéhez hasonló kettős vonalából álló meanderminta részlete látható.

A garadnai leletek alapján elképzelhető, hogy a kéz/kar alakú fogó az AVK északi településtömbjében is használatos volt az arcoss edények szimbolikus díszeként, figyelemfelkeltő azonban az 1. sz. edény másik „szakálhái” jellegzetessége, a hátsó és oldalsó részén, a díszítés közötti üres területeken

megmaradt pasztózus vörös színű festés (3. kép 2). A vörös és sárga festés ugyanis általános díszítés a szakálhái kultúra arcoss edényein (KALICZ–MAKKAY 1972, 10; fehér inkrusztáció is előfordul, GOLDMAN 1978, 36–37; G. SZÉNÁSZKY 1990, 151; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 18; GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 54; SEBŐK–KOVÁCS 2009, 81, 83). Megemlítendő továbbá, hogy a garadnai 1. sz. edény nyakán ferde bevagdálással tagolt vékony borda fut körbe, akárcsak Csanytelek–Újhalastó 2. sz. arcoss edényén, mely Hegedűs K. véleménye szerint nyakláncot jelképezhet (HEGEDŰS 1985, 40, Pl. II).

A következőkben a „sarlómotívumos” ábrázolások jelentésének értelmezésére, az arcoss edények funkciójának kérdésére, illetve földbekerülésük körülményeire térünk ki.

A hengeres nyakú edények antropomorf jellegét az edénytest alakja, az idolképzés ábrázolásaival való hasonlóság, vagy pl. a feltartott karok/kezek megjelenítése miatt sem kell külön hangsúlyozni. Feltehető, hogy a nem egyértelműen emberi alakot formázó edények, pl. a bomba formájú edények, tálak, széles szájú tárolóedények ugyanúgy antropomorfa ábrázolások voltak, amire I. Pavlú is utalt (PAVLŰ 1998, 122).

A „sarlómotívumos” arcoss edényeket már Kalicz N. és Makkay J. valószínű női ábrázolásoknak tartotta (KALICZ–MAKKAY 1972, 14), fentebb pedig említettük Raczkó P. és Anders A. értelmezését a jobb, illetve bal oldalról induló szimbolikus jel eltérő jelentésével kapcsolatban. A szakálhái arcoss edényeket az idolképzés való hasonlóság alapján ugyanúgy női ábrázolásoknak tartja S. Hansen (HANSEN 2001, 114; 2007, 190–191). Domboróczki L. a háromszögletű AVK idolképzéseket és az ezekkel rokon, edényeken előforduló arcábrázolásokat a női és férfi princípiumot, valamint a születő életet együtt ábrázoló komplex termékenység szimbólumoknak véli, melyekben a sarló alakú jelek talán a köldökzsinór elvágására szolgáló eszközt jelenítik meg

(DOMBORÓCZKI 2005, 12–13). Az arcós edények arc részét az istennő szülését, a bika születését ábrázoló díszítésnek vélte korábban I. Pavlů (PALVLŮ 1966, 712). Kalicz N. és Koós J. az arcós edények esetében egy olyan, számonkra ismeretlen jelentésű szimbolikus jelre gondol, amelyet az AVK közösségek bizonyos tagjai festés, vagy tetoválás formájában viselhettek testükön (talán maszkokon is, KALICZ–S. KOÓS 2000a, 21). Mitikus eseményt jelképező ünnepi fejdíszítésnek véli az ábrázolást I. Pavlů (PAVLŮ 1998, 122).

A kutatók többsége az arcábrázolásos edényeket egy természetfeletti lény szimbolikus megjelenítésének tartja, melynek segítségével az egykori emberek az edények tartalmát kívánták őrizni, megvédeni (legutóbb FÁBIÁN 2005, 14, részletes irodalommal). Az arcós edények rituális cselekmények során áldozóedényként is szolgálhattak (LÁSZLÓ 1972, 235, kisméretű, palack- és amfora formájú edények; MAKKAY 1978, 29; SIKLÓDI 1991, 39; HAJDÚ 2007), ilyen kontextusban valamilyen agrárrítus részeként a transzcendens erők befolyásolása lehetett a szerepük (ld. FÁBIÁN 2005, 14 további irodalommal). Domboróczki L. véleménye szerint az ember- és állatszobronkon, növény- és élelmiszertároló edényeken, valamint a sírmellékleteken előforduló „sarlómotívumos” ábrázolások az adott tárgy, anyag, jelenség, fogalom, stb. — melyhez kapcsolódtak — gyarapodását voltak hivatva szolgálni (DOMBORÓCZKI 2005, 14–15).

Az arcós edények nagy része formájából ítélve tárolóedény lehetett (KALICZ 1970, 34; LÁSZLÓ 1972, 235; KALICZ–MAKKAY 1972, 13; HEGEDŰS 1985, 39–40; BÁNFFY 1991, 211, 221–222; PAVLŮ 1998, 121; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 21–22; HANSEN 2001, 114; 2007, 190; FÁBIÁN 2005, 14; SEBŐK–KOVÁCS 2009, 82). Kulturális antropológiai példák azt mutatják, hogy a szűk nyakú tárolóedények hosszú távú tárolásra szolgálnak, míg a széles szájúakat — mivel könnyű hozzáférést biztosítanak — rö-

vid ideig tartó tárolásra használják (KREITER 2006, 155–156; 2007, 156). Battonya–Parázstanyán a gabonátároló funkció konkrét bizonyítékai is előkerültek: az egyik edény omladékaik között elszenesedett gabonaszemeket találtak (G. SZÉNÁSZKY 1990, 153). I. Pavlů folyadéktároló, -szállító szerepet feltételez az arcós edények esetében (PAVLŮ 1998, 121), melyet azonban Kalicz N. és Koós J. megkérdőjeleznek (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 22). A garadnai 1. sz. edény testének több pontján párosával elhelyezett kerek átfúrások arra utalnak, hogy a megsérült edényt valamilyen módon megpróbálták megerősíteni. A lyukak alapján ennél az edénynél kizárható a folyadéktároló funkció.

Az arcábrázolásos edények és szimbólumaik különleges szerepére utaló bizonyítéknak tartják azt a tényt, hogy sok esetben földbe kerülésük körülményei sem mindennapiak. Az AVK 2–3. fázisból, valamint az esztári és szakálhádi körből több lelőhely jelenségeit idézik példaként: Füzesabony–Kettőshalom (gödörben „sarlómotívumos” hombár több darabja más lelet nélkül, KALICZ–MAKKAY 1972, 15; 1977, 61, 129, Kat. Nr. 108; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 17), Tiszaug–Vasútállomás (kisméretű gödörben Vinča edénnyel együtt arcábrázolásos töredék, RACZKY 1982, 223–224; 1992, 150–151), Tiszafüred–Morotvapart (rétegzett betöltésű, legfelül csontvázat tartalmazó gödör alján kagylóréteg felett összetört „sarlómotívumos” edény, SIKLÓDI 1991, 43–44), Tiszaigar–Homokbánya (égett aljú gödörben díszített agyagtáblácska társaságában esztári típusú, festett „sarlómotívumos” töredék, RACZKY 1992, 151; RACZKY–ANDERS 2003, 164, 166), Gyoma–Ózed (szabályos rétegződést mutató, égett aljú, nagyméretű, mély gödörben összetört szakálhádi arcós edény, GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2002), Szelevény–Felsőföldek (több emberi temetkezéssel együtt esztári típusú, festett arcós edény RACZKY–ANDERS 2003, 164, 166, Fig. 5). Az újabb leletek közül megemlítendő az

időben és térben Garadnához közelebb álló Mezőzombor–Temető, ahol az ismert arcos edény töredékei több más tiszadobi edényrészlettel és töredékekkel együtt temetkezésből vagy rituális gödörből kerültek elő (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 17). Abony–Serkeszék-dűlő késő szakálhádi településrészén hengeres testű arc-os edényt találtak nagy mennyiségű díszített edény, töredék és egy temetkezés társaságában egy árokrendszerhez köthető gödörben, melyet Kovács Á. áldozógödörnek tart (KOVÁCS 2006). Az AVK 1. fázisából Polgár–Kenderföld(ek)ről 3 rituális kontextusú kutat közöl Hajdú Zs., melyek cserepekkel teli rétegében/rétegeiben nagyméretű arc-os edények darabjai is voltak (HAJDÚ 2007). Ugyancsak Hajdú Zs. elemzi Polgár–Ferenci-hát egyik rituális gödrét, melyben egy 152 cm magas arc-os hombár darabjai helyezkedtek el egymás mellett (HAJDÚ 2007).

A gyoma–őzedi arc-os edényt tartalmazó gödröt szabályos rétegződésű betöltése miatt egyértelműen az áldozó gödrökkel/bothrosokkal hozták kapcsolatba (GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2002, 56–57), míg a betemetett kutakba utólag ásott gödrök, illetve betöltésük és leleteik kontextusa alapján az említett, polgár–kenderföld(ek)i 3 kutat áldozó kútnak határozták meg (HAJDÚ 2007).

Feltehető, hogy a Garadna–Elkerülő út, 2. lelőhelyen előkerült, az AVK 3–4. fázisához köthető arc-os edényekben tároltak valamit (gabona, vetőmag, szilárd élelmiszer-alapanyag, étel, stb.), a szimbolikus ábrázolások szerepe pedig ezek védelme lehetett. A tárolás mellett az edényeket bizonyos szertartások során is felhasználhatták, amint ez a két „teljes” edény esetében kézenfekvő. A 2. sz. edény (3. kép 3; 4–5. kép) mindenképpen rituális esemény, temetés részeként került a földre, vagyis a sírba (S191 jelenség, ld. a leírásnál, 6–7. kép). Szolgálhatta a túlvilági útravalóul szánt étel védelmét, tartalmazhatott halotti áldozatot, vagy segíthette az újjászülést is. A vonaldíszes körből mindössze 3

olyan példát ismerünk, ahol arc-os edényt mellékletként helyeztek a sírba (Kleinfahnen, Roßleben, Nitra, PAVLŰ 1998, 122). A Roßleben-i temetkezés halottja, melyet az arc-os edény miatt a közösség különleges helyzetű tagjának tartanak, a garadnai S191 síréhez hasonlóan nő volt (PAVLŰ 1998, 123). A garadnai S191 temetkezésben az arc-os edényen kívül okkerfestéket, valamint két okkeres kavicsot is találtunk (a 4. sz. vagy az 5. sz. edénymellékletben, ld. fentebb a sírleírásnál).

A nagyméretű, hengeres nyakú, karcolt és festett díszű 1. sz. edény (1–2. kép, 3. kép 1–2) két őrlőkő társaságában, égett, paticsos om-ladékkal befedve és megtelve jutott napvilágra (S22 jelenség, ld. a leírásnál). Két közeli „rokona” említhető: Polgár–Király-érpárt 80. objektumában (gödör) egy tárolóedény állt, mellette két felállított őrlőkővel, Polgár–Ferenci-hát 108. objektumában (gödör) pedig egy részben fedő paticsréteg alatt az említett 152 cm magas arc-os tárolóedény darabjai heverték (HAJDÚ 2007). Az őrlőkövet is tartalmazó neolitikus rituális gödröket Makkay J. gyűjtötte össze az 1970-es évek végén. Gyűjtésében közöl egy Barleben-i LBK hosszúgödröt, melyben egy palack formájú, plasztikus díszes arc-os edény, 3 másik edény, sok kerámiatöredék, feltört állatcsont és egy összetört, vörös festéknyomos őrlőkő volt (MAKKAY 1978). Az általa leírt, főként késő neolitikus, embercsontokat, csontvázakat is magában foglaló, rétegzett betöltésű gödröket olyan agrárritus maradványainak tartja, melyben az áldozati cselekmény során az őrlőkőeknek, pontosabban a rituális (esetenként szimbolikus) őrlésnek is szerepe volt (MAKKAY 1978, 32–35). A garadnai S22 jelenség ilyesfajta áldozat maradványa lehet. Polgár–Ferenci-hát 108. objektumát az áldozat bemutatását követő elföldelés eredményének tartja, rituális szemetes gödörnek határozza meg Hajdú Zs. (HAJDÚ 2007). Mindketten leírják, hogy a régészeti anyagban nehéz bizonyítani az áldozógödör funkciót, a többszöri áldozat nyomát,

illetve különbséget tenni az áldozógödör és az áldozatot követő deponáló gödör között (MAKKAY 1978, 31–32; HAJDÚ 2007, az utóbbi nála rituális szemetes gödör).

A garadnai edényt fedő, és részben abban is megtalálható égett, paticsos omladék utalhat égetéses áldozati szertartásra. Tartalmának vizsgálatára eddig nem nyílt lehetőség, így nem tudjuk, hogy magában foglalt-e szerves maradványokat, például gabonamagvakat. A gyoma-őzedi hengeres nyakú arcós edény több hiányzó darabja alapján Goldman Gy. és Szénászký J. arra gondol, hogy összetört állapotban került a gödörbe (GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2002, 55). A garadnai edény esetében az a tény, hogy a jelenlegi földfelszínhez igen közel, 35 cm mélységben került elő, felveti annak lehetőségét, hogy a hiányzó darabokat a mezőgazdasági művelés semmisítette meg.

A fentiek alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy a garadnai 1. sz. arcós edény gabona vagy vetőmag tárolására, megőrzésére szolgálhatott, míg az S22 jelenség, melynek részeként a földbe került, rituális esemény egyik mozzanatához kapcsolódó áldozat maradványa lehet.

A 10. sz. edény (9. kép 3, 10. kép 2) a jelenlegi felszínhez közel, egy nagyobb kiterjedésű cserepes rétegben (S142) látott napvilágot. Mivel igen sok össze nem illő darabja került elő, arcrésze viszont hiányzik, esetében is feltételezhető, hogy az elföldelt teljes edényt a későbbi mezőgazdasági művelés bolygatta meg. Az S22 jelenséghez hasonlóan az S142 szintén gödör lehetett, melynek azonban a vékony, kevert rétegben nem voltak tisztázhatóak a körvonalai. Elképzelhető, hogy ezek az edények is egy áldozat maradványai, de az is lehetséges, hogy egy ház összetört edénykészletét földelték el egy gödörben. A szakálhádi arcós edénytöredékekkel kapcsolatban jegyezte meg Siklósi Zs., hogy ezek településeken, gödrökből kerülnek elő, melyeket a kutatók gyakran csupán e töredék-

kek jelenléte miatt tartanak rituális gödörnek, habár egyéb leleteikben, jellegzetességeikben nem különböznek a többi gödörtől (SIKLÓSI 2010, 329–330). Megállapítja azonban azt is, hogy a lelőköri körülmények csak az edény életének utolsó fázisára, eltemetésének körülményeire utalnak, használatuk körülményeire nem (SIKLÓSI 2010, 330).

A 3–9. és 11–22. sz. garadnai töredékek (8–12. kép) hétköznapiak tűnő telepobjektumokból kerültek elő, így a hengeres nyakú edények és a nagyméretű, széles szájú, fazék alakú edény esetében csupán a tároló funkciót feltételezhetjük biztosan, míg a nagyméretű tál, a kisebb tálak és a gömbös testű csésze szerepe közelebről nem határozható meg. Ezek ugyanúgy lehetnek kisebb méretű/mennyiségű anyagok tárolói, mint tálaló edények. Egy-egy darabjuk, vagy kisebb részletük a többitől elkülönítve, utolsó használatukat vagy pusztulásukat követően kerülhetett a földbe.

A feltárt telepészlet legkorábbi időszakához tartozó S14 és S90 egységek alkotta gödrökből 3 edény töredéke (9–12. sz.), a későbbi S7, S52 és S53 egységek alkotta jelenségből 12 darab (3–6. sz., 13. sz., 15–20. sz., 22. sz.), míg az S31, S41 és S65 jelenségekből 1–1 töredék került felszínre (14. sz., 21. sz. és 8. sz.), egy garadnai töredék pedig szórványlelet volt (7. sz.). Az AVK északi településtömbjéből jelenleg Garadna–Elkerülő út, 2. lelőhelyről származik a legtöbb arcós edény lelet, nagyszámú töredéket találtak azonban az aggteleki Baradla-barlangban is (13 töredék, KALICZ–S. KOÓS 2000a, 22, 39–40; és két közöletlen töredék). A szakálhádi kultúra Battonya környéki településein majdnem minden házból származnak arcós edények (G. SZÉNÁSZKY 1990, 153), és gödrökből is előkerültek töredékeik (GOLDMAN 1978, 19–26), ami alapján használatuk igen elterjedt lehetett (G. SZÉNÁSZKY 1990, 153). Battonya–Gödrösök lelőhelyen több mint 30 edény és töredék látott napvilágot (GOLDMAN 1978). Az új feltá-

rások közül Rákóczi falváról ismerjük a legtöbb darabot (szakálháti kultúra, 6 edény és kb. 15 edény töredékei, SEBŐK–KOVÁCS 2009, 81), valószínű azonban, hogy a Polgár környéki lelőhelyek anyagának közlése jelentősen megnöveli majd az AVK és az esztári–szakálháti leletek számát. Úgy gondoljuk, hogy az arcós edények használata az AVK 3–4. fázisában az északi tömb településein is gyakori lehetett, előfordulásuk jelenlegi aránytalanságai a kutatás hiányosságaiból fakadnak.

Végül meg kell említenünk, hogy a garadnai leletek között nem találjuk meg az ugyancsak a kultikus szférához köthető, az északi településterületen többször a „sarlómotívumos” arcós edényekével megegyező szimbolikus jellel ellátott idoloikat. A tény nem meglepő, mivel a kutatás eddigi megfigyelései szerint az AVK legkorábbi és korai fázisában a települések lakói nagy számban készítettek és használtak ember (esetleg állat) alakú szobrokat, míg a késői időszakban kevés a plasztika (BÁNYFY 1991, 188 az egész vonaldíszes körre vonatkozóan írja; HANSEN 2001, 110–114; 2007, 188;). Érdekes, hogy eközben a nyilvánvalóan eltérő funkciójú, de hasonló szimbolikájú arcós edények használata csupán a késői AVK idején (3. és 4. fázis) vált gyakorivá (RACZKY–ANDERS 2003, 159; HANSEN 2007, 190). A Hejőpapi–Hulladéklerakó 1. és 4. lelőhelyről újabban előkerült, a legkorábbi AVK-hoz köthető néhány lelet azonban arra utal, hogy több, klasszikusan idol részének tartott töredék valójában olyan korai arcós edényhez tartozhatott, amelynél a fejet nem az edény síkjában, hanem a peremből vagy az edényoldalból kiindulva, önálló plasztikaként képezték ki.⁶ Az említett lelőhelyek feldolgo-

zása előtt egyelőre nem tudhatjuk, hogy ezen új leletek milyen arányban növelik a korai arcós edények számát, de mindenképpen növelik.

Az idollok számának drasztikus visszaesése az AVK 3–4. időszakban valószínűleg rítus-, vagy hitvilágbeli változás(ok)ra utal. Az újabban feltárt, bükki kerámiastílussal jellemezhető lelőhelyek közül itt kell megemlíteni Sajószentpéter–Kövecsest, ahol 4 arcós edény darabjai mellett idollok nem kerültek elő (CSENGERI 2002; 2003a csak 3 töredéket közöl), valamint Šarišské Michal’anyt/Szentmihályfalvát, ahol a nagyrészt feltárt tiszadobi és bükki településen egy lapos idolt (ŠIŠKA 2000, 378, Obr. 1, 1) és 8 arcós edényből származó töredéket találtak (ŠIŠKA 1986, 442, 446, Abb. 2, 1–5; 1989, 107, Obr. 39–40; 1995, 36, Obr. 19, 1–5). A lelőhely arcós edényeinek számát növeli a fent leírt, eddig nem elemzett bomba formájú edény (ŠIŠKA 1982, Obr. 146, 12; 1986, Taf. III, 1; 1995, Obr. X).

Összefoglalásként elmondható, hogy a Garadnán előkerült arcós edények és töredékek jelentősen bővítik az AVK 3–4. fázisából származó tárgyak körét, és az edényformák, valamint az arc kidolgozása terén néhány új elemmel bővítik eddigi ismereteinket. A sírból előkerült 2. sz. arcós edény, valamint az S22 jelenség részeként napvilágot látott 1. sz. edény újabb adatokat szolgáltat az arcós edények használatának rituális vonatkozásaihoz. A garadnai darabok ugyanakkor igazolják azt a megállapítást, miszerint a szimbolikus jellel ellátott arcábrázolásokat meghatározott szabályok szerint készítették, és hozzájuk feltehetően azonos jelentéstartalom kapcsolódott az AVK északi tömbjén belül a kultúra kezdetétől annak végéig.

⁶ A fenti megfigyelést Homola G. Krisztinával tettük 2010-ben. A megfigyelés közléséhez való hozzájárulást köszönöm a feltárást 2009–2010-ben vezető Makoldi Miklósnak. Itt említhetjük Csalog Józsefnek a késő neolitikus kökénydombi I. Vé-

nusz fejrészével kapcsolatos általában vitatott rekonstrukcióját is (CSALOG 1955, 27–29).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmányban ismertetett garadnai leletanyagot Kozmáné Bányi Judit restaurálta, míg az arcós edény felszedésének, összeállításának és restaurálásának nehéz munkáját Kozmáné Bányi Judit és Tóth Edina végezte. A tárgyrajzokat Homola G. Krisztina készítette. Ezúton is köszönöm munkájukat.

GYŰJTEMÉNYEK RÖVIDÍTÉSEI

HOM RégAd — Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattára, Miskolc

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AVK — alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája

Á — átmérő

FÁ — fenékméret

H — hosszúság

LBK — Linearbandkeramik (közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája)

M — magasság

Mé — mélység

mBtf — méterrel a Balti-tenger felett

PÁ — peremátmérő

V — vastagság

IRODALOM

BÁNFFY Eszter

1991 Cult and archaeological context in Middle and South-East Europe in the Neolithic and the Chalcolithic. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 19–20 (1990–1991), 183–249.

BIEHL, Peter F.

1996 Symbolic communication systems: symbols on anthropomorphic figurines of the Neolithic and Chalcolithic from south-eastern Europe. *Journal of European Archaeology* 4, 153–176.

CSALOG József

1955 A tiszai műveltség viszonya a szomszédos újkőkori műveltségekhez. *Folia Archaeologica* VII, 23–44.

CSENGERI Piroska

2002 Arcabrázolások a bükki kultúra sajószentpéteri településéről — Face depictions of the Bükk culture from Sajószentpéter.

Ősrégészeti Levelek — Prehistoric Newsletter 4, 11–15.

2003a A bükki kultúra települése Sajószentpéter, Kövecsesen (Előzetes kutatási jelentés) — Settlement of the Bükk culture at Sajószentpéter, Kövecses (Preliminary report). In KISFALUDI Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2001 — Archaeological Investigations in Hungary 2001*. Budapest. 31–46.

2003b Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája legkorábbi időszakának települése a Hernád völgyében (Előzetes jelentés a Novajidrányt elkerülő út mentén végzett 2002. évi leletmentésről) — The settlement of the earliest phase of the Alföld Linear Pottery culture in the Hernád valley (Preliminary report from a rescue excavation along the trunk road No. 3 at Novajidrány in 2002). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLII, 41–67.

2010 Settlements of the Bükk culture from Hernád Valley, North-eastern Hungary — A bükki kultúra települései a Hernád völgyében (Északkelet-Magyarország). *Archaeometriai Műhely* VII/4, 227–236.

2012 Figural representations of the initial phase of Alföld Linear Pottery Culture from Novajidrány (Hernád Valley, Northeast Hungary). *Prehistoric Studies* 1. in press

DANYI József

2000 A szakálhádi időszak arcós edénye Kömlőről. *Ősrégészeti Levelek — Prehistoric Newsletter* 2, 12–13.

DOMBORÓCZKI László

1997 Füzesabony-Gubakút. Újkőkori falu a Kr. e. VI. évezredből — Füzesabony-Gubakút. Neolithic village from the 6th millennium B.C. In RACZKY Pál–KOVÁCS Tibor–ANDERS Alexandra (szerk.): *Utak a múltba. Az M3-as autópálya leletmentései — Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 motorway*. Budapest. 19–27.

2005 A háromszögletű AVK-fejek szimbolikája — The symbolism of triangular ALP heads. *Agria* XLI, 5–44.

FÁBIÁN Szilvia

2005 Arcos edénytöredékek a zselizi kultúra lelőhelyéről, Szécsény-Ültetésről — Anthropomorphic vessel with representation

- of human face from Szécsény-Ültetés, locality of the Zseliz culture. *Archaeológiai Értesítő* 130, 5–20.
- GOLDMAN György
1978 Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 5, 13–60.
- GOLDMAN György–SZÉNÁSZKY Júlia
2002 Ein Gesichtsgefäß der Szakálhát-Kultur — A szakálhái kultúra arcós edénye. *Budapest Régiségei* XXXVI, 55–61.
2009 Szellemidézés. Antropomorf leletek a középső neolitikumból — Conjuring up the past. Anthropomorphic finds from the Middle Neolithic. In BENDE Livia–LŐRINCZY Gábor (szerk.): *Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján*. Szentes. 53–60.
- HAJDÚ Zsigmond
2007 *Rituális gödrök a Kárpát-medencében a Kr.e. 6000–3500 közötti időszakban*. PhD disszertáció (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK). Kézirat. Budapest.
- HANSEN, Svend
2001 Die Plastik der Jungstein- und Kupferzeit in Ostungarn. *Das Altertum* 46 (2000), 97–132.
2007 Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa. *Archäologie in Eurasien* 20. Mainz.
- HEGEDŰS Katalin
1985 The settlement of the Neolithic Szakálhát-Group at Csanytelek-Újhalastó. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1982–83/1, 7–54.
- B. HELLEBRANDT Magdolna
2001 Adatok az újkőkor arcós edényeihez. *Ősrégészeti Levelek — Prehistoric Newsletter* 3, 9–11.
- KALICZ, Nándor
1970 *Clay Gods. The Neolithic Period and Copper Age in Hungary*. Corvina Press (Hereditas), Budapest.
- KALICZ Nándor–KOÓS Judit
1997 Mezőkövesd-Mocsolyás. Újkőkori telep és temetkezések a Kr. e. VI. évezredből — Mezőkövesd-Mocsolyás. Neolithic settlement and graves from the 6th millennium B.C. In RACZKY Pál–KOVÁCS Tibor–ANDERS Alexandra (szerk.): *Utak a múltba. Az M3-as autópálya leletmentései — Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 motorway*. Budapest. 28–33.
- KALICZ Nándor–S. KOÓS Judit
2000a Újkőkori arcós edények a Kárpát-medence északkeleti részéből — Neolitische Gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXIX, 15–44.
2000b Település a legkorábbi újkőkori sírokkal Északkelet-Magyarországról — Eine Siedlung mit ältestneolithischen Gräbern in Nordostungarn. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXIX, 45–76.
- KALICZ Nándor–MAKKAY János
1972 Gefäße mit Gesichtsdarstellungen der Linienbandkeramik in Ungarn. In BACHMAYER, Friedrich–RUTTKAY, Elisabeth–MELICHAR, Herbert–SCHULTZ, Ortwin (szerk.): *Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn*. Wien (Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum, Neue Folge 7), 9–15.
1977 Die Linienbandkeramik der Grossen Ungarischen Tiefebene. *Studia Archaeologica* VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS Ágnes
2006 Régészeti emlékeink, új feltárások. Az első földművelők Abony környékén. *Az Abonyi Lajos Múzeum Hírei* 3–4. (március)
- KÖVÁRI Ivett–SZATHMÁRY László
2004 Garadna-elkerülő út 2. lelőhely középső neolit csontvázletelei — Middle Neolithic skeleton remains from Garadna-elkerülő út Locality 2. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLIII, 349–353.
- KREITER Attila
2006 Kerámia technológiai vizsgálatok a Halomsíros kultúra Esztergályhorvát-alsóbáránpusztai településéről: hagyomány és identitás — Technological examination of Tumulus culture pottery from Esztergályhorvát-Alsóbáránpusztai: tradition and identity. *Zalai Múzeum* 15, 149–170.
2007 Kerámiatechnológiai tradíció és az idő koncepciója a bronzkorban — Ceramic

- technological tradition and the concept of time in the Bronze Age. *Ősrégészeti Levelek — Prehistoric Newsletter* 8–9, 146–166.
- LÁSZLÓ, Attila
1972 Vases néolithiques à face humaine, découverts en Roumanie — Újkőkori arcós edények Romániából. In FITZ, Jenő (szerk.): *Die aktuelle Fragen der Bandkeramik*. Székesfehérvár. 211–235.
- LICHARDUS, Jan
1974 Studien zur Bükker Kultur. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 12. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- MAKKAY, János
1978 Mahlstein und das rituale Mahlen in den prähistorischen Opferzeremonien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXX, 14–36.
- NAGY Emese Gyöngyvér
1998 Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának kialakulása. — Die Herausbildung der Alfölder Linearbandkeramik I–II. *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1995–96, 53–150.
- PAVLŰ, Ivan
1966 Early „myths” relating to the Neolithic society. *Archeologické rozhledy* 18, 700–717, 719–721.
1998 Kultureller Kontext der neolithischen Gesichtstgefäße im Donaubecken. *Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde* 6/7 (1997/98), 111–131.
- RACZKY Pál
1982 Előzetes jelentés a Tisza III vízlépcsőhöz kapcsolódó régészeti munkálatokról Szolnok megyében — Vorbericht über die sich der dritten Theiss-Staustufe anschließenden archäologischen Arbeiten im Komitat Szolnok. *Arhaeológiai Értesítő* 109, 223–230.
1988 *A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában*. Szolnok.
1992 The Neolithic of the Great Hungarian Plain and the Vinča Complex (New Archaeological Evidences for the Relations). *Balcanica* XXIII (Homage á Nikola Tasić á l’occasion des ses soixante ans. Ed.: SAMARDŽIĆ, Radovan), Beograd, 147–165.
2000 A unique face pot from the Öcsöd-Kováshalom settlement of the Tisza culture. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LI (1999/2000), 9–22.
- RACZKY Pál–ANDERS Alexandra
2003 The internal relations of the Alföld Linear Pottery culture in Hungary and the characteristics of human representation. In JEREM, Erzsébet–RACZKY, Pál (szerk.): *Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. Archaeolingua 15. Budapest. 155–182.
- SEBŐK Katalin–KOVÁCS Katalin
2009 Hengeres testű arcós edény töredékei a fiatal Szakálháti-kultúra Rákóczifalva határában feltárt településéről — A cylindrical face pot from the Late Szakálhát settlement at Rákóczifalva. In BENDE Lívia–LŐRINCZY Gábor (szerk.): *Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján*. Szentes, 81–90.
- SIKLÓDI Csilla
1991 Az őskori leletanyag. In TÁLAS László–MADARAS László (szerk.): *Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton*. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok. 21–63.
- SIKLÓSI Zsuzsanna
2010 *A társadalmi egyenlőtlenség nyomai a késő neolitikumban a Kárpát-medence keleti felén — Traces of social inequality during the Late Neolithic in the Eastern Carpathian Basin*. PhD disszertáció (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK). Kézirat. Budapest.
- SIKLÓSI Zsuzsanna–CSENGERI Piroska
2011 Reconsideration of Spondylus usage in the Middle and Late Neolithic of the Carpathian Basin. In IFANTIDIS, Fotis–NIKOLAIDOU, Marianna (eds.): *Spondylus in Prehistory: New Data and Approaches – Contributions to the Archaeology of Shell Technologies*. British Archaeological Reports, International Series 2216. Oxford. 47–62.
- ŠIŠKA, Stanislav
1982 Sídliško z mladšej doby kamennej v Šarišských Michal’anoch — Siedlung aus der jüngeren Steinzeit in Šarišské Michal’any. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* (AVANS) v roku 1981, 274–275.

(ŠIŠKA, Stanislav folytatás)

1986 Grabungen auf der neolithischen und äneolithischen Siedlung in Šarišské Michal'any. *Slovenská Archeológia* XXXIV/2, 439–454.

1989 *Kultúra s východnou lineárnou keramikou na Slovensku*. Slovenská Akadémia Vied, Bratislava.

1995 Dokument o spoločnosti mladšej doby kamennej: Šarišské Michal'any — Evidence for the society of the Late Stone Age. Šarišské Michal'any. *Archeologické Památniky Slovenska* 4. Bratislava.

2000 Plastika bukovohorskej kultúry zo Šarišských Michalian (severovýchodné Slovensko) — Plastik der Bükker Kultur aus Šarišské Michal'any (Nordostslowakei).

Památky archeologické – Supplementum 13. (In memoriam Jan Rulf), Praha, 376–388.

G. SZÉNÁSZKY Júlia

1990 Arcos edényfedő Battonyáról — Deckel eines Gesichtsgefäßes aus Battonya. *Archaeológiai Értesítő* 117, 151–160.

TOMPA Ferenc

1929 Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker- und die Theiss-Kultur — A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. *Archaeologia Hungarica V–VI*. Budapest.

M. VIRÁG Zsuzsanna

2000 Anthropomorphic Vessels of Transdanubian Linear Pottery Culture. In HILLER, Stefan–NIKOLOV, Vassil (eds.): *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. Wien. 389–403.

MIDDLE NEOLITHIC VESSELS WITH HUMAN FACE REPRESENTATION FROM GARADNA (HERNÁD VALLEY, NORTHEAST HUNGARY)

Keywords: Hernád valley, Middle Neolithic, face vessel, arched symbolic motif

The site “Garadna–Elkerülő út” No. 2 (Füzes) was found in the east–south east part of the territory of Garadna village during a road-making. The site was excavated in 2003. From among 185 archaeological phenomena there were 117 can be connected with the 3rd and 4th phases of the Alföld Linear Pottery culture (ALPC). This is the period of the Late Tiszadob group and the Bükk culture in a qualified sense. The Neolithic features were large clay pits, storage and refuse pits with regular shape, several *in situ* hearth remains — one of them had 60 cm high remained wall — and 12 burials (See more details about the excavation and the Neolithic settlement in CSENGERI 2010).

Face vessels with sickle symbol, which were typical of the northern settlement of ALPC, and their remains were found in several features of the settlement. An incised and painted large storage jar with two grinding stones covered by ochre was found broken, and covered over ruins (*phenomenon S22; face storage vessel No. 1; Fig. 1–2; Fig. 3, 1–2*). A decorated spherical bowl of fine ceramics turned up as the goods of the grave S191 (*face vessel No. 2; Fig. 3, 3; Fig. 4–5*). Fragments of additional 20 face vessels were found in the features of the site (*fragments of vessels No. 3–22; Fig. 8–12*). These face representations with symbolic sign (their summaries: KALICZ 1970, 34–35; KALICZ–MAKKAY 1972, 13–15; KALICZ–MAKKAY 1977, 59, 61–64; LICHARDUS 1974, 58; KALICZ–S. KOÓS 2000a; RACZKY–ANDERS 2003; DOMBORÓCZKI 2005) appear on the figurines and face vessels of the groups of Linear Pottery spreading northern from the River Körös, in the east part of Carpathian Basin from the earliest phase of ALPC to the end of the Middle Neolithic (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 21; RACZKY–ANDERS 2003, 159, 162–163).

In Garadna, the face representations with symbolic sign were put on vessels with cylindrical neck mainly, but they occur other vessel-types (bowl, cup, spherical bowl), which were common among the fine ceramics of the Bükk culture. The number of the latter ones are more than earlier had been known. Contemporary vessels with non-cylindrical neck can be mentioned from Sajószentpéter–Kövecses and Miskolc–Aldi 2, and an unpublished spherical bowl from Šarišské Michal'any (ŠIŠKA 1982, Obr. 146, 12; 1986, Taf. III, 1; 1995, Obr. X; the author's and K. Piatničková's observation).

On the finds of Garadna, the face representations with sickle motif can be found under the rim of the vessels in all cases. On the face, the eyes were signed with lines (*Fig. 1; Fig. 3–4; Fig. 8, 1 and 4; Fig. 11, 3; Fig. 12, 4*) and the nose with a boss (*Fig. 1; Fig. 3–4; Fig. 8, 1 and 4; Fig. 11, 3; Fig. 12, 4*), but it occurs that neither of them were signed (*no eyes: Fig. 8, 3; no nose: Fig. 3, 3a; Fig. 4; Fig. 8, 1; Fig. 8, 3–4*). In most cases, the mouth is T-shaped (*Fig. 1; Fig. 3, 1 and 3a; Fig. 4; Fig. 8, 3–4*), but the motif similar to a comb with 9 teeth also occurs (*Fig. 8, 2*). This kind of decoration appears on the back of the figurines and face vessels of the Late Szakálhát culture, and the use of them were common in the Tisza culture, too (RACZKY 2000, 15, 19; RACZKY–ANDERS 2003, 170). So far, the item of Garadna is an extraordinary piece among the finds of the northern groups of ALPC, and it refers to the connection of the two large cultural groups.

The most important part of the face representations with sickle motif is the eponym sickle sign. The structure of this motif is a bit different on the finds of Garadna from the earlier ones. In their cases, the sickle motif is asymmetric, because an angular sign connects to the end of the sickle sign (towards the edge of the face). This angular motif is repeated on the other side of the face symmetrically (*Fig. 1; Fig. 3, 1; Fig. 8, 1 and 3*). However, we cannot find the sickle formed sign next the angular sign on the vessel No. 2 (*Fig. 3, 3a; Fig. 4*). The sickle formed motif starts 7 times from the right side of the face (*Fig. 1; Fig. 3, 1; Fig. 8, 1–2 and 4; Fig. 10, 1; Fig. 11, 3; Fig. 12, 4*), and once from the left side (*Fig. 8, 3*).

In Garadna, similar to the observations of N. Kalicz and J. Koós (KALICZ–S. KOÓS 2000a, 20), the side frame of the face is a slanting rectangle-row most times (*Fig. 1; Fig. 3, 1; Fig. 8, 4; Fig. 9, 1–2; Fig. 11, 1 and 5; Fig. 12, 1–3 and 5–7*). Other types of decorations also occur. We have to emphasize the seven fragments, on which the face is a reversed triangle shape and the edge of the triangle rises from the side of the vessel like a rib. Therewith the face is a bit slanting, similar to the faces of the figurines (*Fig. 11, 1–5; Fig. 12, 1 and 6*). Based on an almost complete vessel, which was found at the site of Mezőzombor–Temető (KALICZ–S. KOÓS 2000a, Fig. 1–2 and 15–16), we called these vessels “Mezőzombor type”. We can observe hair depiction on the vessels and ceramic fragments of Garadna (*scratched decoration of the edge above the face: Fig. 1; Fig. 3, 1 and 3a; Fig. 8, 1 and 4; Fig. 12, 1; combined pattern: Fig. 3, 3a; Fig. 4; arched, cross-hatching: Fig. 8, 2*).

We can find double band motif at the back of all three (almost) entirely remained face vessels (*Fig. 2; Fig. 3, 3b; Fig. 5; Fig. 9, 3; Fig. 10, 2*). This symbolic sign appears on the figurines and face vessels both in the north and south settlement blocks of ALPC (RACZKY–ANDERS 2003, 170).

The face storage jar No. 1 (*Fig. 1–2; Fig. 3, 1–2*) has got several features, which are similar to Szakálhát culture ones. These are for example the two lugs on the shoulders of jar, which are similar to the raised arms (GOLDMAN 1978, 35; G. SZÉNÁSZKY 1990, 153; HEGEDŰS 1985, 40; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 18; GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2002, 56; 2009, 53–54; SEBŐK–KOVÁCS 2009, 83–84), the post-fired red painting on the side and back of the jar (GOLDMAN 1978, 36–37; G. SZÉNÁSZKY 1990, 151; KALICZ–S. KOÓS 2000a, 18; GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2009, 54; SEBŐK–KOVÁCS 2009, 81, 83), and the thin rib jointed with slanting hacks around the neck of vessel (Csanytelek–Újhalastó, face vessel No. 2, HEGEDŰS 1985, 40, Pl. II). The majority of the researchers consider that the face vessels represent a supernatural being symbolically. By the help of him/her, the Neolithic man wanted to preserve the contents of the vessel (FABIÁN 2005, 14 with detailed bibliography). The face jars could be used as sacrificial vessels during the ritual events (LÁSZLÓ 1972, 235, small, bottle- or amphora-shaped vessels MAKKAY 1978, 29; SIKLÓDI 1991, 39; HAJDÚ 2007).

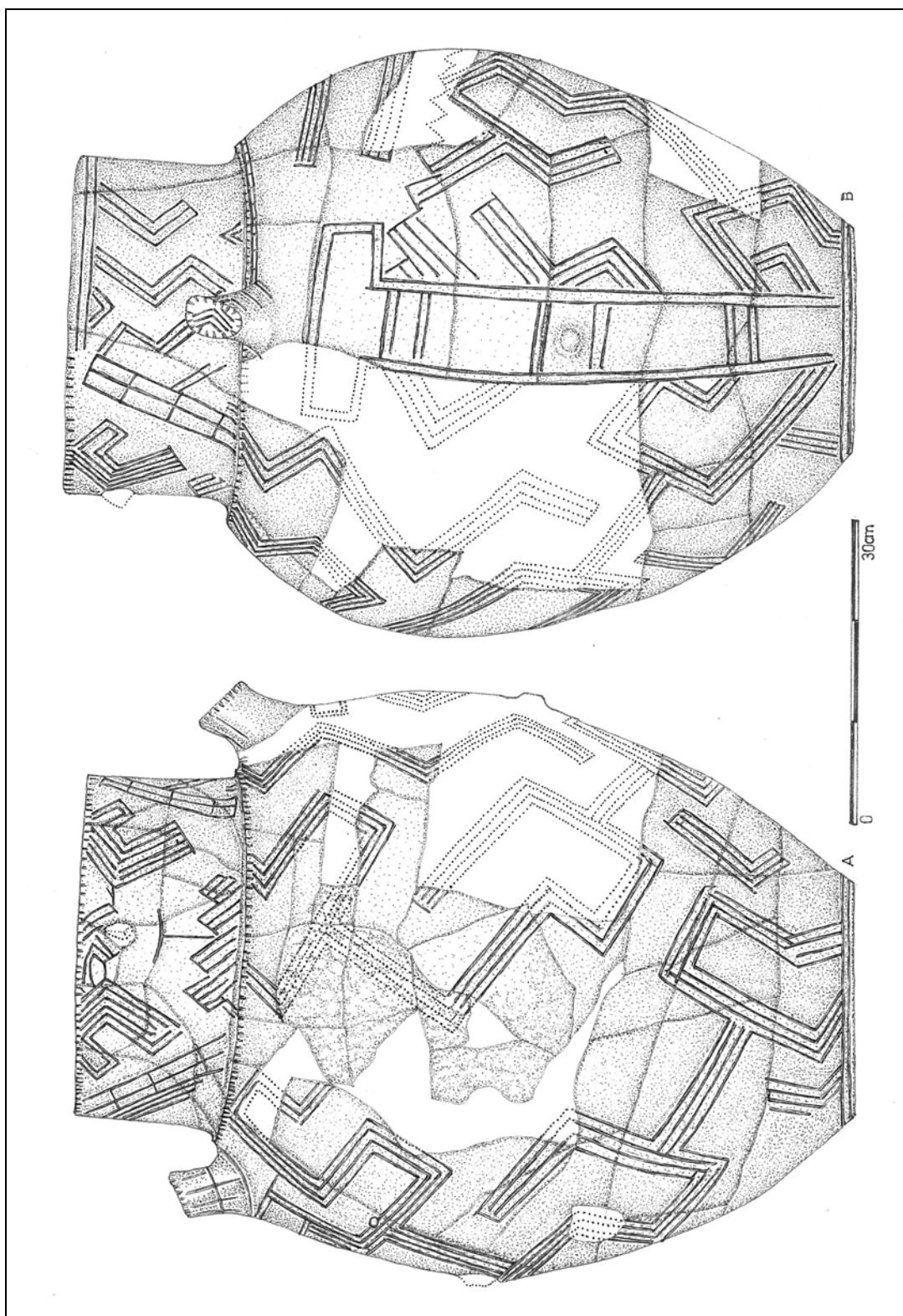
In the face vessels of the “Garadna–Elkerülő út” site No. 2, some foods (cereals, seeds, solid basic material of foods, foods etc.) were probably stored. The function of the symbolic depiction could be the defence. Besides the storage, the vessels could be used during some ceremonies. It is proved by the case of the two complete vessels. The vessel No. 2 (*Fig. 3, 3; Fig. 4–5*) put under the ground as the part of a funeral ceremony (*Fig. 6–7*).

The large, painted vessel No. 1 (*Fig. 1–2; Fig. 3, 1–2*) with cylindrical neck and incised decoration came to light with two grinding stones and covering and filling up with fragments of burnt wattle and

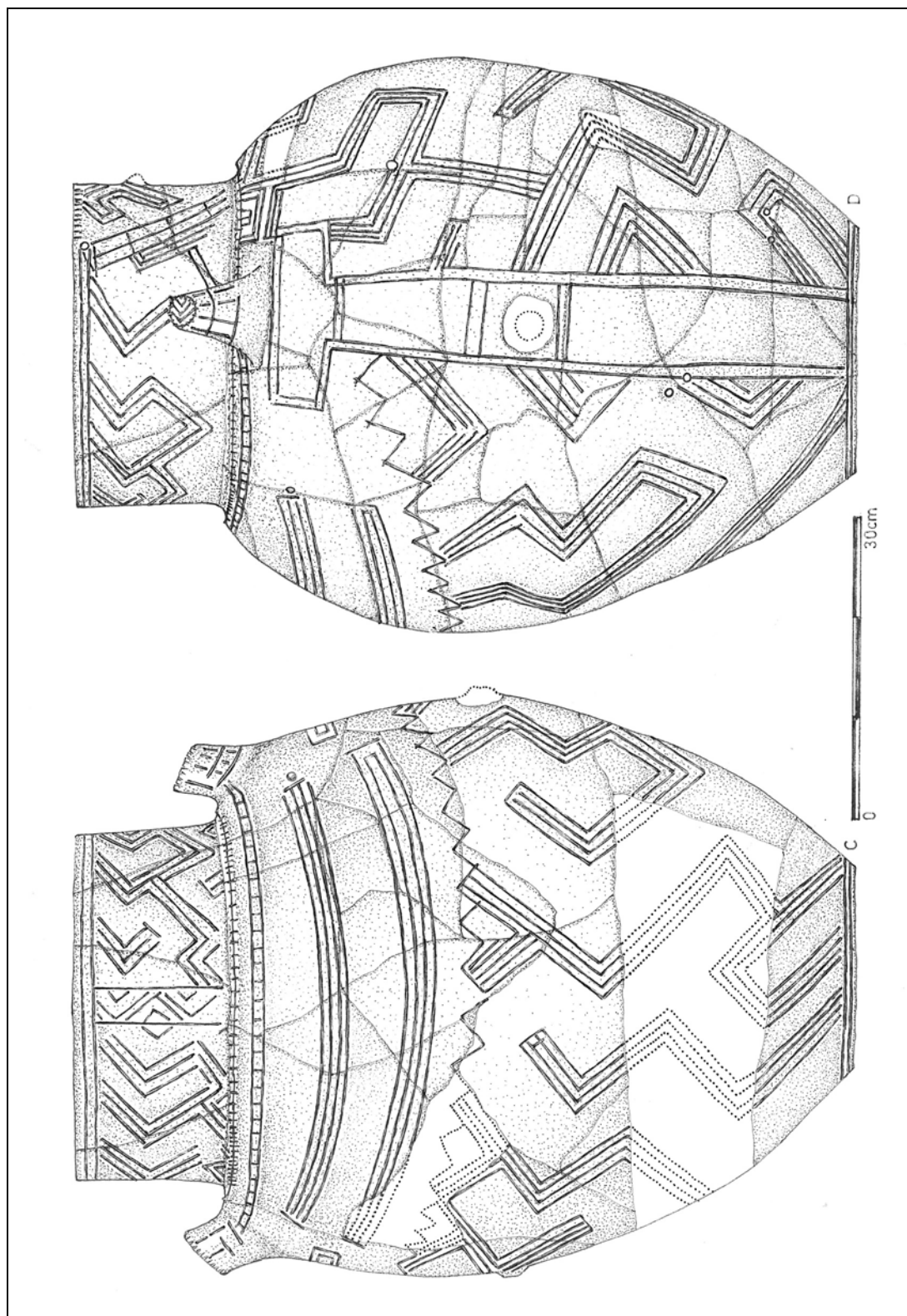
daub. The best analogies are the sacrificial pits with grinding stones of MAKKAY 1978, the feature No. 80 of Polgár–Király-érpart (storage vessel with two grinding stones in a pit) and the feature No. 108 of Polgár–Ferenci-hát (pieces of a large face jar under the layer of the fragments of burnt wattle and daub) (HAJDÚ 2007). The vessel of Garadna could be used for storage and preservation of cereals and seeds. It was the part of phenomena S22, which could be the remains of a sacrifice being connected with a ritual ceremony.

The vessel No. 10 of Garadna (*Fig. 9, 3; Fig. 10, 2*) was excavated from a largely extended layer with ceramic fragments (S142), while the fragments No. 3–9 and No. 11–22 (*Fig. 8–12*) were found in common settlement features. Apart from the great number of face vessels and fragments, no figurines were found in the assemblage of Garadna.

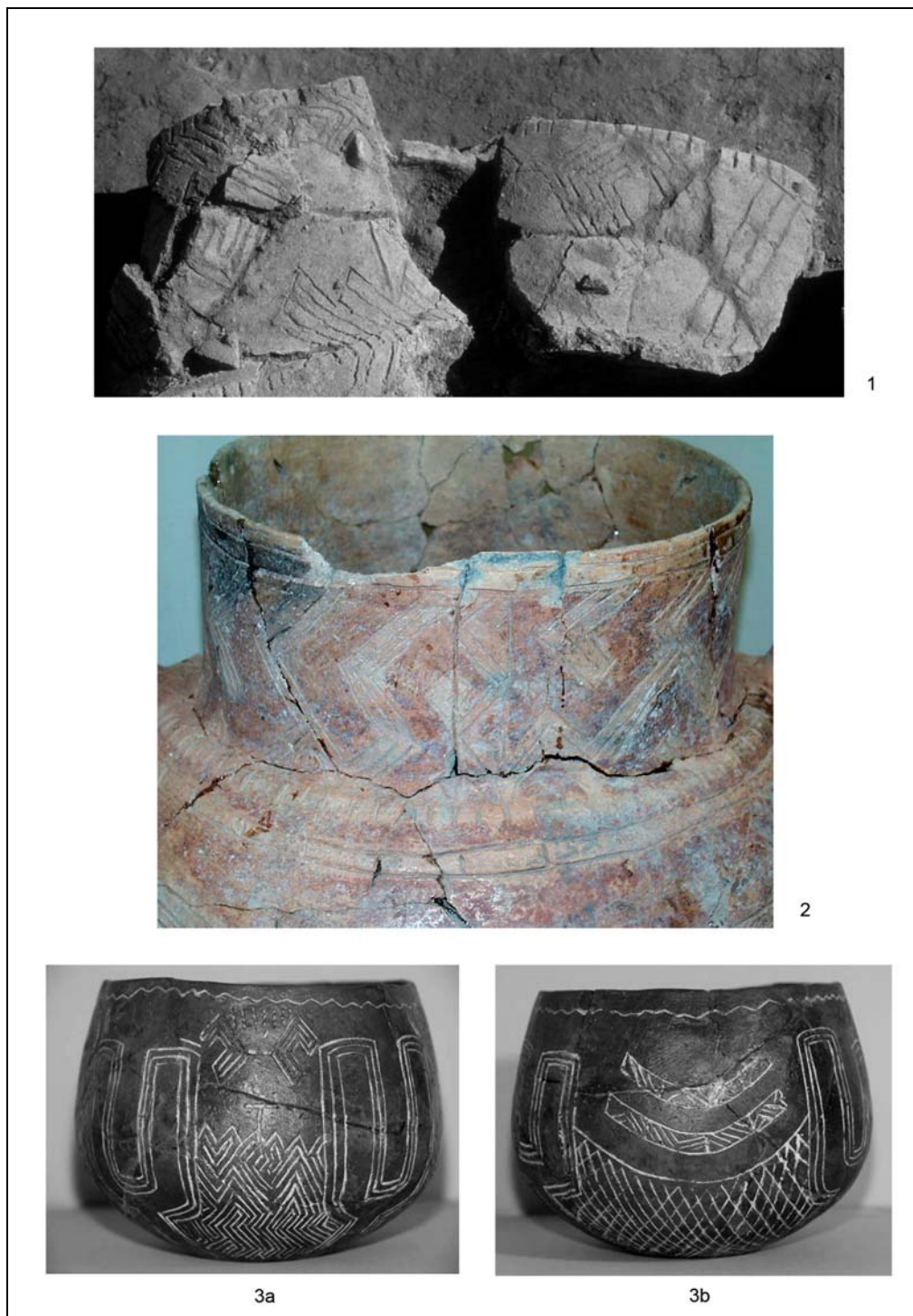
Piroska Csengeri

1. kép. Az 1. sz. nagyméretű arcós edény (S22 jelenség; A: előlnézet, B: az emberalak bal oldala; rajz: Homola G. Krisztina)
 Fig. 1. Face vessel No. 1 (from feature S22; A: front view, B: left side of the human body; drawn by Krisztina G. Homola)

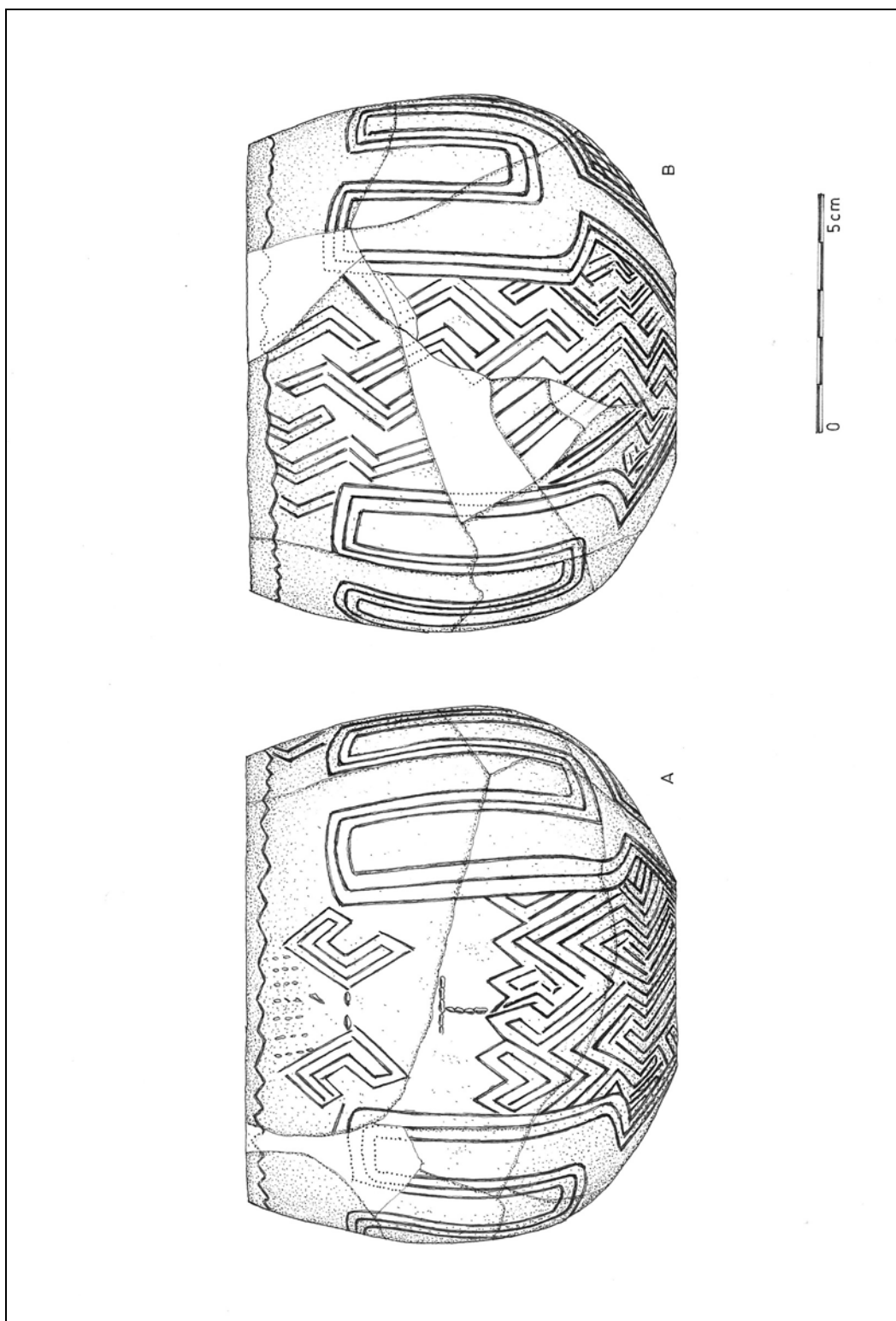

2. kép. Az 1. sz. nagyméretű arcsos edény (S22) jelenség; C: hátulnézet, D: az emberalak jobb oldala; rajz: Homola G. Krisztina)
 Fig. 2. Face vessel No. 1 (from feature S22; C: back view, D: right side of the human body; drawn by Krisztina G. Homola)

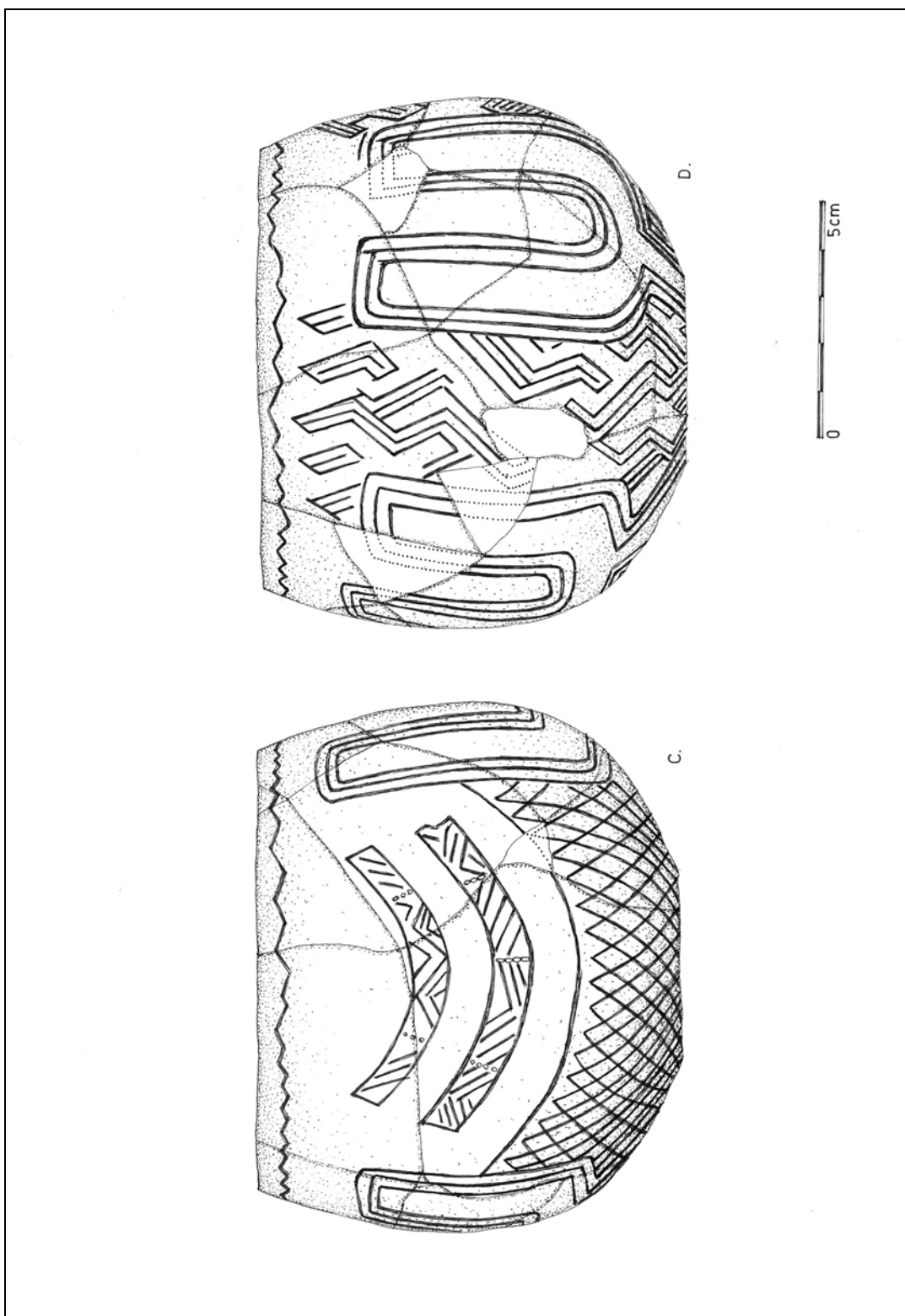

3. kép. 1: Az 1. sz. edény arcrésze „in situ” (fotó: a szerző), 2: Az 1. sz. arcós edény hátsó részének vörös festésű részlete (fotó: Bánfalvy Ferenc), 3a–b: A 2. sz. arcós edény fehér inkrusztációjú díszítése (elől- és hátulnézet, fotó: Hajdú István)

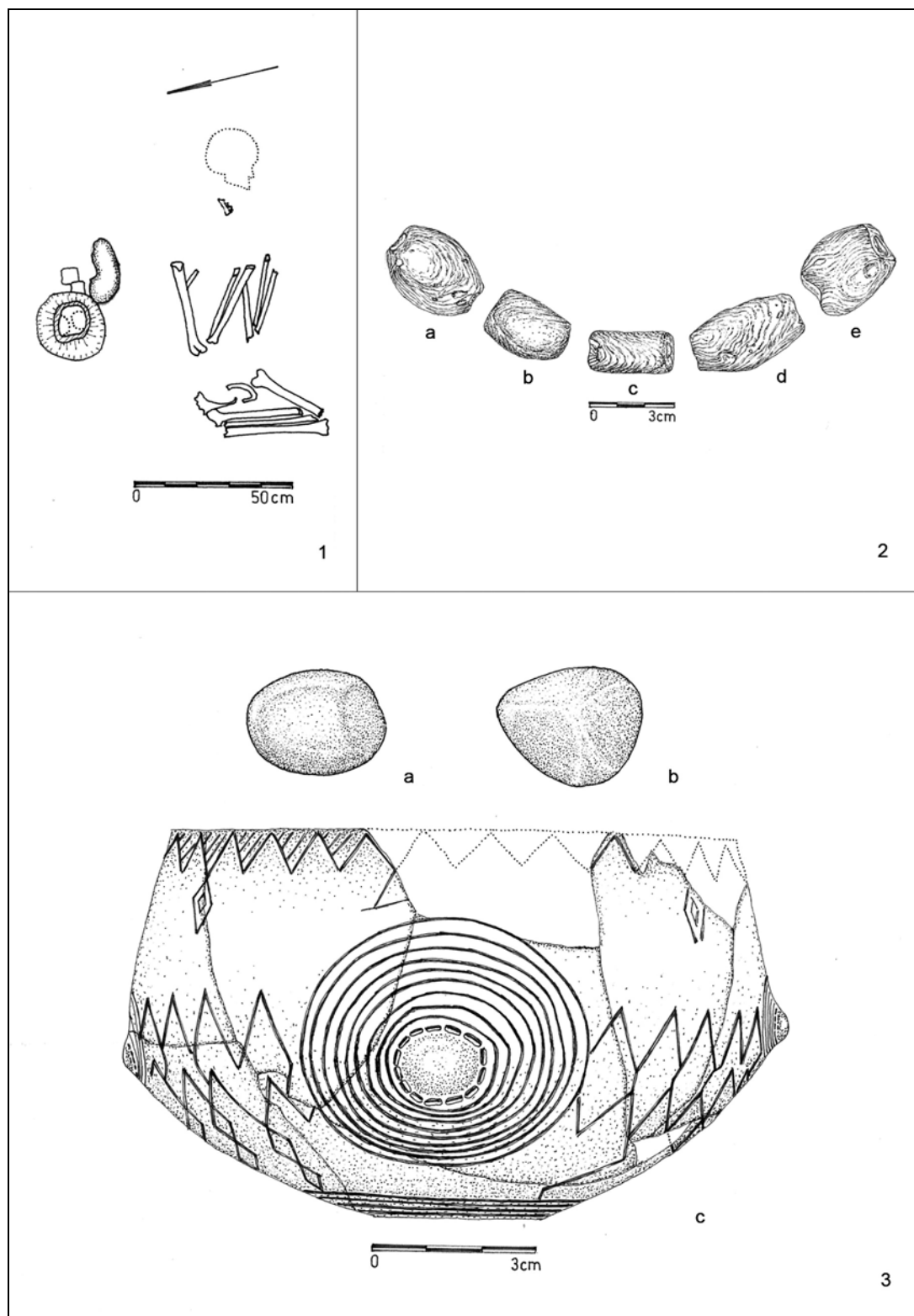
Fig. 3. 1: Face depiction of the vessel No. 1 „in situ” (photo by the author), 2: Red painted back part of the vessel No. 1 (photo by Ferenc Bánfalvy), 3a–b: Face vessel No. 2 with white incrustation (front view and back view, photo by István Hajdú)

4. kép. A 2. sz. arcos edény az S191 temetkezésből (A: előnézet, B: az emberalak bal oldala; rajz: Homola G. Krisztina)
Fig. 4. Face vessel No. 2 from grave S191 (A: front view, B: left side of the human body; drawing by Krisztina G. Homola)

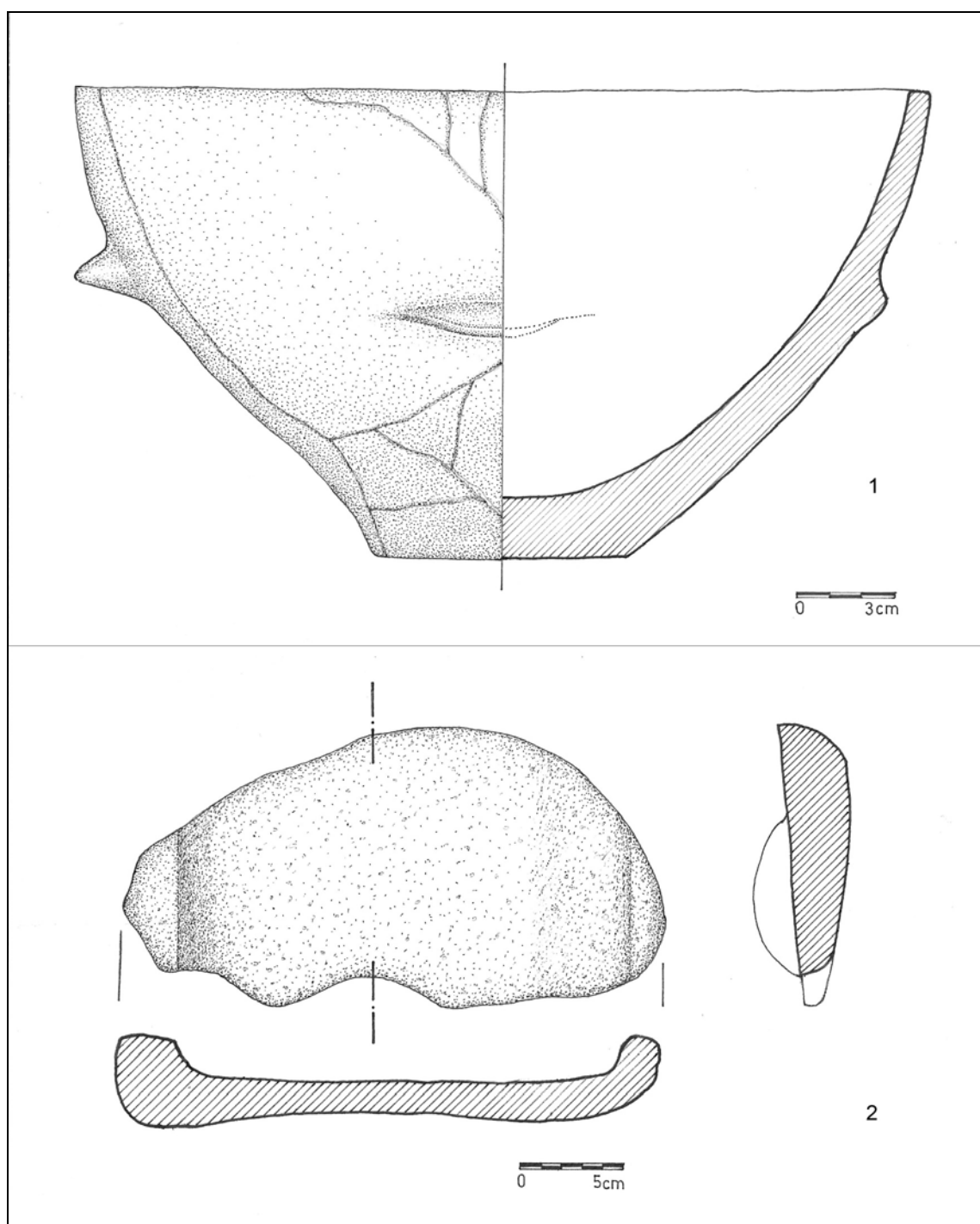

5. kép. A 2. sz. arcos edény az S191 temetkezésből (C: hátulnézet, D: az emberalak jobb oldala; rajz: Homola G. Krisztina)
 Fig. 5. Face vessel No. 2 from grave S191 (C: back view, D: right side of the human body; drawn by Krisztina G. Homola)

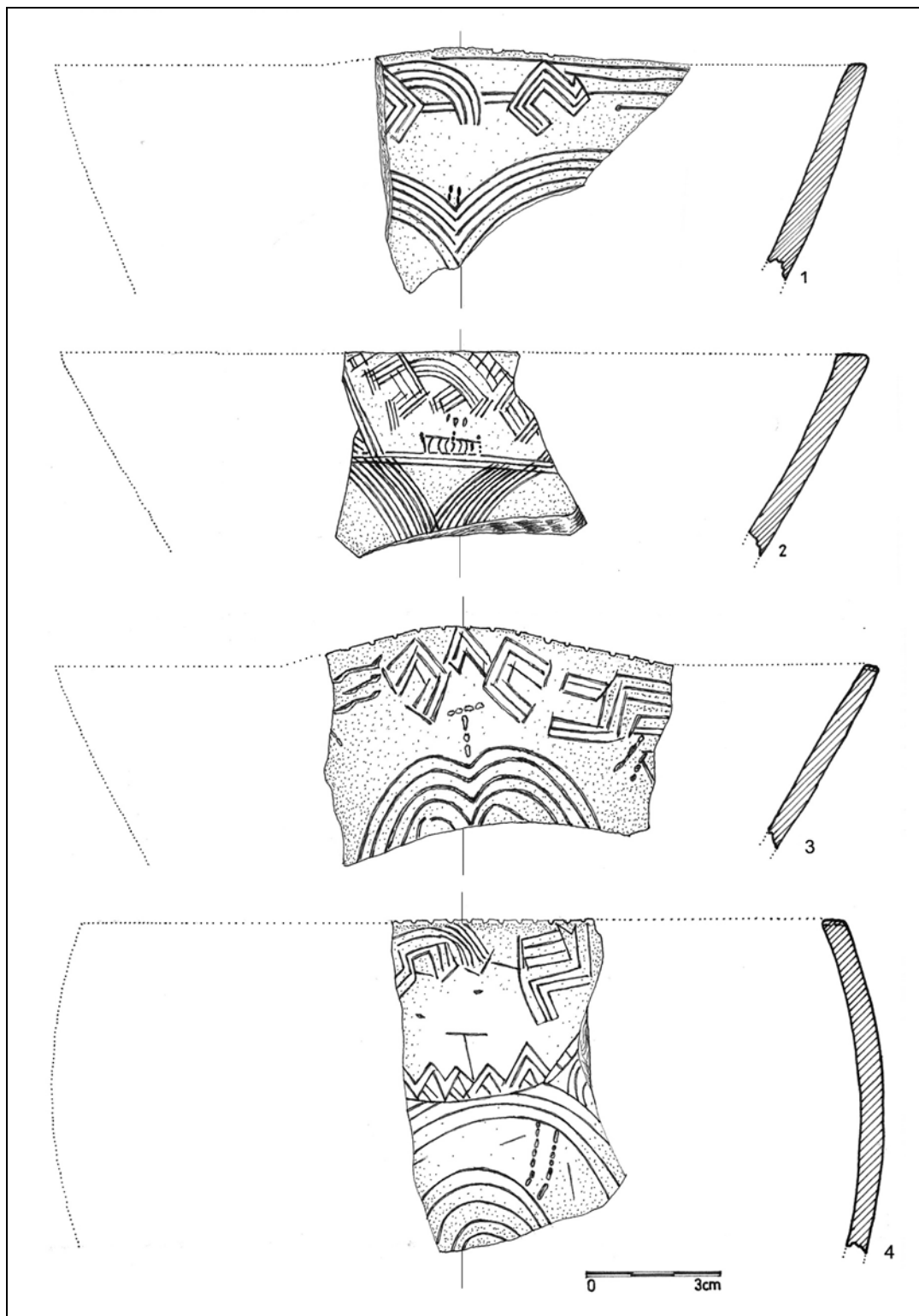

6. kép. 1: Az S191 temetkezés, 2a–e: A temetkezés Spondylus ékszerei, 3a–c: Edénymelléklet és okkeres kavicsok a temetkezésből (rajz: Homola G. Krisztina)

Fig. 6. 1: Grave S191, 2: Spondylus beads from the grave, 3a–c: vessel and pebbles with ochre from the grave (drawn by Krisztina G. Homola)

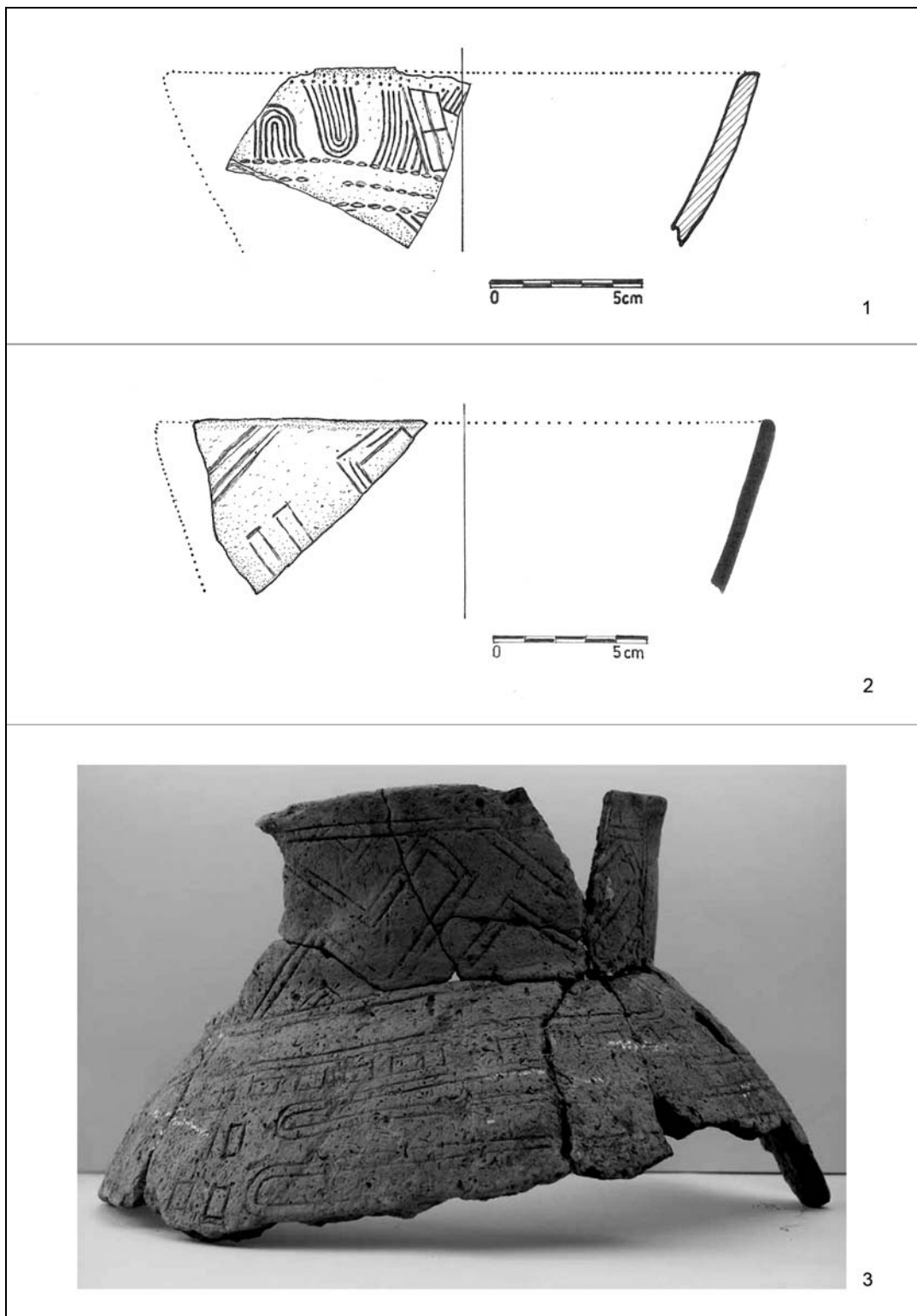

7. kép. 1: Edénymelléklet az S191 temetkezésből, 2: Órlókő a temetkezésből (rajz: Homola G. Krisztina)
Fig. 7. 1: A vessel from grave S191, 2: A grinding stone from the grave (drawn by Krisztina G. Homola)

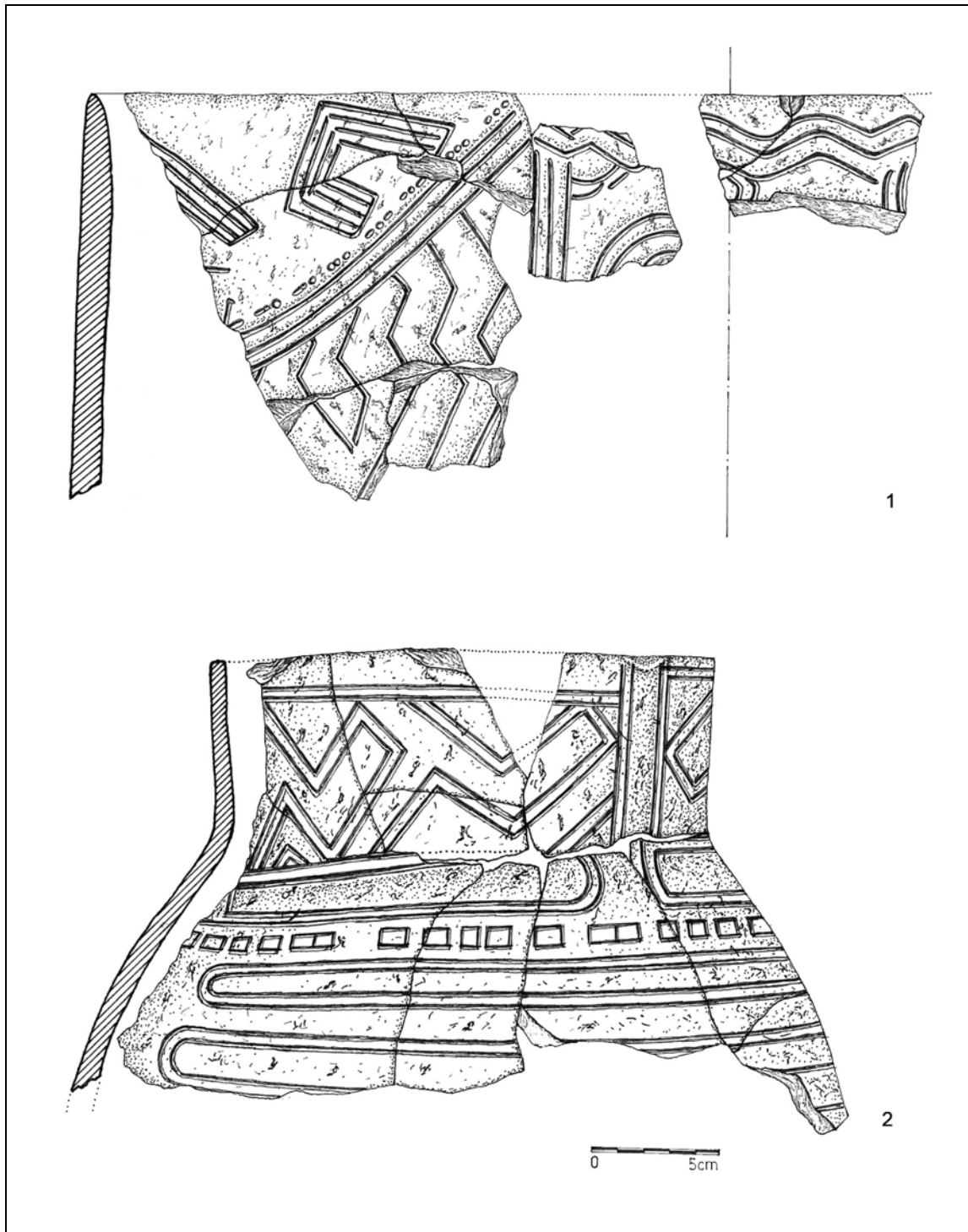
8. kép. 1–4: Arcbrázolásos finomkerámia töredékek (1–2 [69–70. o.]: S52 gödör; 3–4 [70. o.]: S7 jelenség;
rajz: Homola G. Krisztina)

*Fig. 8. 1–4: Fine pottery fragments with face depiction (1–2 [p. 69–70]: pit S52; 3–4 [p. 70]: feature S7;
drawn by Krisztina G. Homola)*

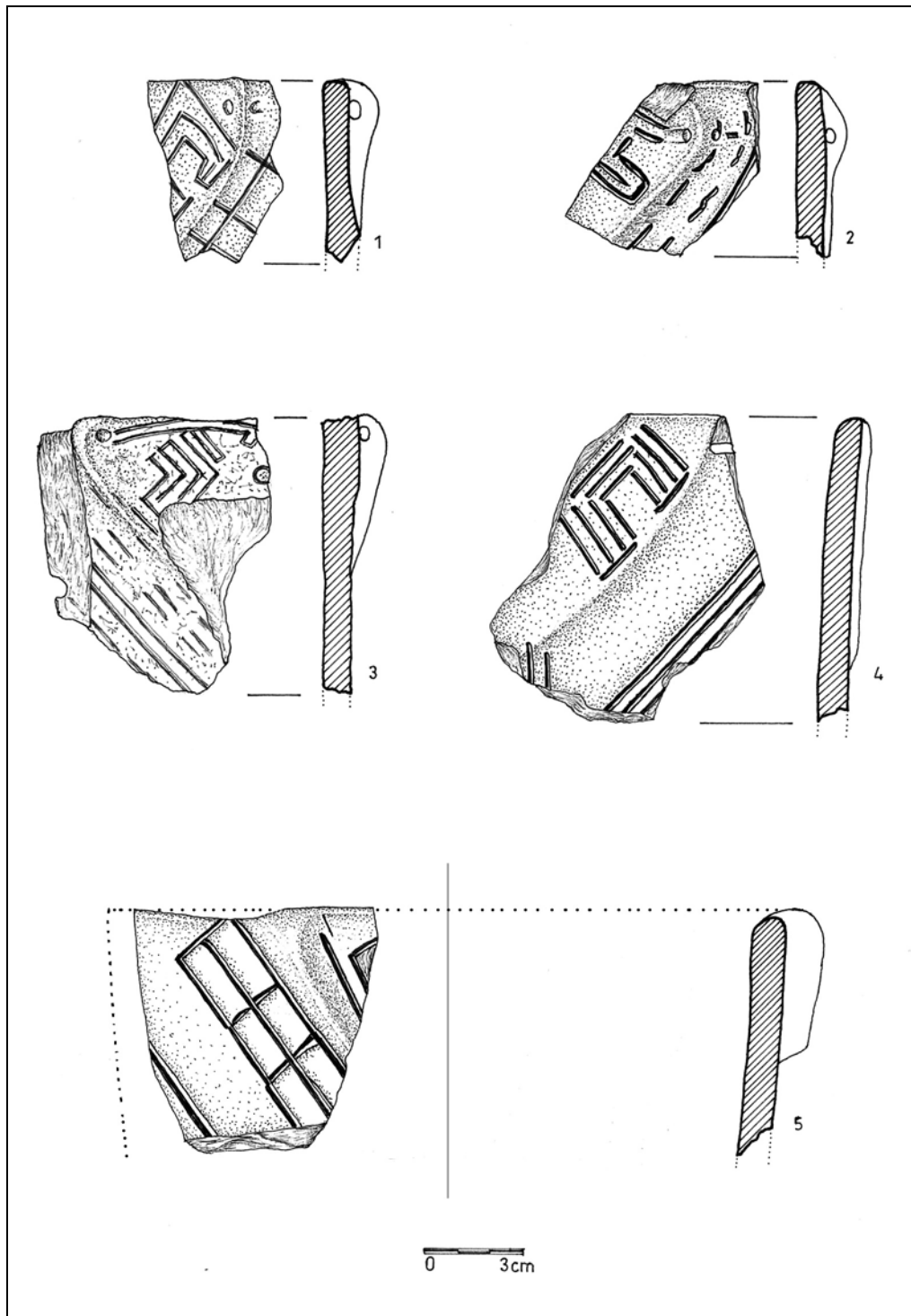
9. kép. 1–2: Arcábrázolásos finomkerámia töredékek (1 [70–71. o.]: szórvány; 2 [71. o.]: S65 jelenség; rajz: Homola G. Krisztina), 3: A 10. sz. arcos edény (S142 jelenség, fotó: Hajdú István)

Fig. 9. 1–2: Fine pottery fragments with face depiction (1 [p. 70–71]: stray find; 2 [p. 71]: feature S65; drawn by Krisztina G. Homola), 3: Face vessel No. 10 (feature S142, photo by István Hajdú)

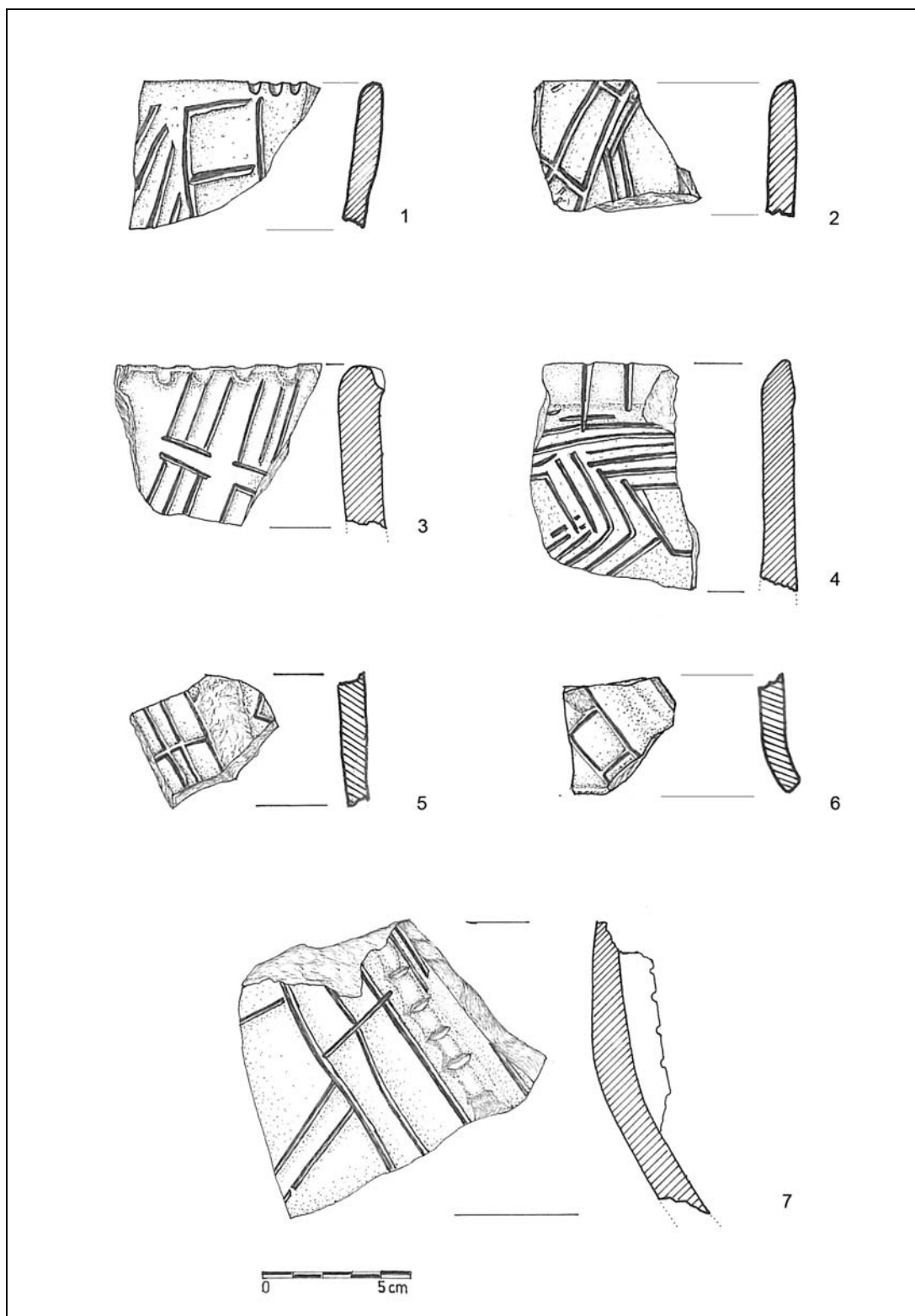
10. kép. 1–2: A 9. sz. és 10. sz. arcos edények (1 [71. o.]: S90 egység; 2 [71–72. o.]: S142 jelenség;
rajz: Homola G. Krisztina)

*Fig. 10. 1–2: Face vessels No. 9 and 10 (1 [p. 71]: feature S90; 2 [p. 71–72]: feature S142;
drawn by Krisztina G. Homola)*

11. kép. 1–5: Arcábrázolásos töredékek „mezőzombori típusú” edényekből (1 [72. o.]: S14; 2 [72. o.]: S90; 3 [72. o.]: S7; 4 [72. o.]: S31; 5 [72–73. o.]: S53 jelenség; rajz: Homola G. Krisztina)

Fig. 11. 1–5: Fragments with face depiction from ‘Mezőzombor type’ vessels (1 [p. 72]: from feature S14; 2 [p. 72]: S90; 3 [p. 72]: S7; 4 [p. 72]: S31; 5 [p. 72–73]: S53; drawn by Krisztina G. Homola)

12. kép. 1–7 Arcábrázolásos edénytöredékek (1–3 [73. o.] és 5 [73–74. o.]: S7 jelenség; 4 [73. o.] és 7 [74. o.]: S52 gödör; 6 [74. o.]: S41 jelenség; rajz: Homola G. Krisztina)

Fig. 12. 1–7 Pottery fragments with face depiction (1–3 [p. 73] and 5 [p. 73–74]: feature S7; 4 [p. 73] and 7 [p. 74]: pit S52; 6 [p. 74]: feature S41; drawn by Krisztina G. Homola)